

Masovno nasilje u Hrvatskoj 1945. godine

Kraljević, Marijan

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:988476>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-20**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Akadska godina 2021./2022.

Masovno nasilje u Hrvatskoj 1945. godine

Student: Marijan Kraljević

Mentor: prof. dr. sc. Ivo Goldstein

Sadržaj

Uvod	1
Nasilje i građanski rat	4
Kolaboracionisti u ideologiji narodnooslobodilačkog pokreta	16
Partizanske jedinice u borbi protiv kolaboracionista i njihovo postupanje prema ratnim zarobljenicima	33
Masovno nasilje 1945. godine u Hrvatskoj i Jugoslaviji.....	51
Zaključak.....	100
Bibliografija.....	102

Masovno nasilje u Hrvatskoj 1945. godine

Sažetak

U svibnju 1945. godine u Hrvatskoj, kao i u Jugoslaviji, je došlo do izbijanja masovnog nasilja nad ratnim zarobljenicima, bivšim kolaboracionistima, počinjenog od strane pripadnika Jugoslavenska armija (JA) i tajne službe novih vlasti. U ovom nasilju su mjestimično stradali i civili međutim većina žrtava su bili bivši pripadnici raznih jugoslavenskih kolaboracionističkih jedinica, ustaše, domobrani, četnici itd. Ovo nasilje je bilo uvjetovano ideologijom narodnooslobodilačkog pokreta u kojoj su kolaboracionisti prikazivani kao nacionalni izdajnici i ratni zločinci. Osim toga partizanske jedinice od kojih je naposljetku formirana JA su tijekom rata imale veliku autonomiju u odlučivanju o sudbini ratnih zarobljenika što je zasigurno utjecalo na ovo nasilje. Ipak tijekom cijelog rata kao i u svibnju 1945. i kasnije jedinice JA su nastojale u selekciji zarobljenika odvojiti „narodne neprijatelje“ koje se strijeljalo, od običnih vojnika koji su bili pošteđeni. Nove vlasti 1945. godine nisu imale potpunu kontrolu nad ovim nasiljem, postoje brojni primjeri nasilja koje su pripadnici JA činili iz osobnih razloga. Ipak nasilje nad bivšim kolaboracionistima 1945. godine se uglavnom može smatrati nastavkom politike odnosa prema ratnim zarobljenicima koju je vodstvo NOP-a razvijalo od početka rata u Jugoslaviji 1941. godine.

Ključne riječi: masovno nasilje, Jugoslavenska armija, kolaboracionisti, Bleiburg i križni put

Mass violence in Croatia in 1945.

Abstract

In May of 1945. there was an eruption of mass violence towards prisoners of war, former collaborationists, committed by the Yugoslav Army and its secret police in Croatia and Yugoslavia. Victims of this violence included a small number of civilians but most of the victims were former members of Yugoslav collaborationist military units. This violence was conditioned by the ideology of the National Liberation Movement in which the collaborations were being depicted as national traitors and war criminals. Except for that, partisan units which gradually turned into the Yugoslav Army had a very wide autonomy in the question of the treatment of prisoners of war and local commanders usually decided the fate of the prisoners. During the entire war, as well as after the end of the war in May 1945. Yugoslav Army units were trying to separate „enemies of the people“ from regular soldiers after they capturing members of collaborationist units. The so called „fascists elements“ or „enemies of the people“ were usually killed while regular soldiers were spared. The new government in Croatia and Yugoslavia didn't have complete control over this violence, there were numerous examples of the members of the Yugoslav Army committing violence from some personal reasons. However violence against former collaborationists in 1945. was mainly a continuation of the policy of the treatment of prisoners of war which the leadership of the National Liberation Movement was developing from the start of the war in Yugoslavia in 1941.

Key words: mass violence, Yugoslav Army, collaborationists, Bleiburg and way of the cross

Uvod

Drugi svjetski rat je u kolektivnom sjećanju europskog stanovništva zapamćen kao izrazito brutalan rat i velika politička prekretnica u europskoj povijesti. Nažalost, događaji ove godine su ovo dodatno potvrdili kada se o ratu u Ukrajini u medijima često govorilo kao o najvećem ratu u Europi nakon Drugog svjetskog rata.¹ Historiografija uglavnom potvrđuje ovaj općeprihvaćeni dojam o izrazitom intenzitetu i brutalnosti ovog rata. Za vrijeme rata od 1. rujna 1939. do 8. odnosno 9. svibnja 1945. godine u Europi je stradalo 35 do 40 milijuna ljudi, 6% ukupnog stanovništva kontinenta.² Međutim masovno nasilje u Europi nije prestalo odmah nakon njemačke kapitulacije 8. svibnja. U Jugoslaviji su se i nakon službene njemačke kapitulacije nastavili vojni sukobi jedinica Jugoslavenske armije s jedne i njemačkih i kolaboracionističkih jedinica s druge strane koji će trajati sve do kapitulacije oružanih snaga NDH i njihovih saveznika 15. svibnja kod Bleiburga. Čak i nakon ovoga će manje grupe bivših kolaboracionista nastaviti voditi gerilsku borbu u Hrvatskoj i nekim drugim dijelovima Jugoslavije, te će tek krajem desetljeća biti gotovo u potpunosti uništene.³

Nasilje će se nastaviti i protiv onih kolaboracionista koji su se predali. Nasilje usmjereno protiv bivših kolaboracionista je fenomen koji se u nekom obliku pojavio u svim europskim državama. Ovaj proces obračuna s kolaboracionistima pobjednici su nazivali „obračun s narodnim neprijateljima“, a u historiografiji ga neki nazivaju retribucijom.⁴ U Jugoslaviji i Hrvatskoj je nasilje nad kolaboracionistima bilo izrazito intenzivno i masovno. U Hrvatskoj se ovo nasilje u publicistici i historiografiji najčešće obuhvaća terminom Bleiburg i križni put. Današnji prosječni stanovnik Republike Hrvatske je za nasilje nad kolaboracionistima vjerojatno čuo svake godine prilikom komemoracije za žrtve „Bleiburške tragedije i Hrvatskog križnog puta“ koja se svake godine organizira sredinom svibnja i čiji je pokrovitelj Hrvatski sabor. Osim Hrvatskog sabora, dužnosnika vlade RH u komemoraciji

¹ „Foreign Policy: Rusija u najvećim bitkama od Drugog svjetskog rata izgubila 80.000 vojnika“, <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2022/8/10/fp-americki-duznosnici-kazu-da-se-rusija-suocava-s-najtezom-bitkom-od-drugog-svjetskog-rata> (posjet 25. 8. 2022).

² Keith Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II* (New York: St. Martin's Press, 2012), 12 – 14.

³ Zdenko Radelić, „1945 in Croatia“, *Review of Croatian History* vol. 12, br. 1 (2016), 10, 34 – 35.

⁴ Vladimir Geiger i Suzana Leček, „Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 40, br. 1 (2018), 8 – 9.

redovno sudjeluju i predstavnici nekih političkih stranaka kao i dužnosnici Katoličke crkve u Hrvatskoj.⁵

Usprkos tome što je obilježavanje žrtava masovnog nasilja pripadnika Jugoslavenske armije i tajne policije OZN-e postalo bitan dio hrvatske nacionalističke ideologije historiografska znanstvena istraživanja ovog nasilja su jako rijetka. Dok je Hrvatska bila dio druge Jugoslavije o nasilju nad kolaboracionistima se u samoj Hrvatskoj gotovo uopće nije pisalo. Milan Basta je na kraju svoje knjige *Rat se završio 7 dana kasnije* objavljene 1983. godine pisao o osudama koje su sudovi nove vlasti izrekli nad ustaškim državnim dužnosnicima i ustaškom vojnom vrhu. Većina njih je bila osuđena na smrt, manji broj na duže zatvorske kazne.⁶ Međutim ustaško vodstvo je činilo jako mali broj ukupno stradalih u nasilju krajem rata i u poraću. Prema procjenama broja stradalih u Jugoslaviji je u nasilju nad bivšim kolaboracionistima i onima koje su vlasti tako označavale stradalo najviše ljudi u cijeloj Europi.⁷ Dok se u Jugoslaviji uopće nije pisalo niti raspravljalo o problemu nasilja nad kolaboracionistima 1945. godine bivši jugoslavenski kolaboracionisti i politički protivnici NOP-a koji su 1945. godine uspjeli izbjeći zarobljavanje su u emigraciji puno pisali o ovome. Znanstvena vrijednost njihovih djela je vrlo ograničena no zbornici svjedočanstava koje su emigrantski krugovi objavljivali su itekako vrijedni za istraživanja ovog nasilja. Jedan primjer zbornika svjedočanstava koji će biti korišten u ovom radu je *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda* koji je priredio Vinko Nikolić, visoki ustaški činovnik.⁸

Nakon 1990. i promijene vladajućeg režima povjesničari u Hrvatskoj se također počinju baviti pitanjem ovog nasilja. Međutim većina historiografskih analiza ove teme pati od dva ključna nedostatka. Prvi nedostatak je da se u većini historiografskih djela analiza ovog nasilja kronološki započinje u svibnju 1945. godine ili par mjeseci ranije, a ne uzimaju se u obzir procesi i događaji koji su trajali od travnja 1941. godine kada je započeo Drugi svjetski rat u Jugoslaviji. Posljedica ovoga je prikazivanje bivših kolaboracionista kao žrtava nasilja novog režima dok se zanemaruje njihovo djelovanje tijekom četiri godine rata u Jugoslaviji koje je bitno utjecalo na to kako će se sa njima postupati u svibnju 1945. godine i kasnije. Npr. u djelu

⁵ „Obilježavanje Bleiburga ove godine na Mirogoju i u Udbini“, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/obiljezavanje-bleiburga-ove-godine-na-mirogoju-i-u-udbini/2354210.aspx> (posjet 25. 8. 2022).

⁶ Milan Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 3. izd. (Zagreb: Spektar, 1980), 429.

⁷ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 19 – 21.

⁸ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, prir. Vinko Nikolić (Zagreb: Knjižnica Hrvatske revije; Agencija za marketing - Azinović, 1993).

Martine Grahek Ravančić o Bleiburgu i križnom putu se gotovo nigdje ne spominju zločini ustaških i drugih kolaboracionističkih jedinica koji su bitno utjecali na to kako se kolaboracionističke zarobljenike kasnije tretiralo.⁹ Osim toga izuzimanje četiri godine rata iz analize je problematično čak i ako se fokusiramo samo na nasilje NOP-a jer je ovaj pokret tijekom samog rata već započeo obračun s kolaboracionistima i nasilje u svibnju 1945. i kasnije je potrebno istraživati u kontekstu obrazaca nasilja NOP-a koji su se razvijali od 1941. godine.

Drugi ključni nedostatak je činjenica da se u hrvatskoj historiografiji uzrok ovog nasilja uglavnom svodi na karakter režima koji je uspostavljen nakon poraza stranih okupacijskih i kolaboracionističkih snaga u Jugoslaviji. Ovaj režim je prema većini povjesničara bio komunistički i prema tome „totalitaran“ i u analizi uzroka nasilja se često ne ide dalje od konstatiranja komunističkog i „totalitarnog“ karaktera novog režima. Čak i kada se spominju drugi uzroci nasilja, poput osвете, kažnjavanja počinjenih zločina, nacionalističkih napetosti, nekih osobnih razloga pojedinih pripadnika Jugoslavenske armije, opet se ističe da je komunizam bio glavni uzrok brutalnog i masovnog nasilja nad bivšim kolaboracionistima. Geiger i Leček u članku o procesu retribucije u Europi tvrde da je obračun s navodnim i stvarnim kolaboracionistima u „državama koje će tada ući u Istočni blok“ bio brutalniji zato što se “pod okriljem obračuna s nacizmom/ fašizmom provodila društvena (“socijalistička”) revolucija”.¹⁰ Grahek Ravančić knjigu o Bleiburgu i križnom putu zaključuje s riječima: „Stoga je važno reći da je komunizam bio totalitarni sustav, a da se njegovi zločini nerijetko „skrivaju“ pod plaštem antifašizma“.¹¹

U ovom istraživanju će zato prvo biti definirani koncepti nasilja i građanskog rata. Pojam nasilja je potrebno definirati da bi se znalo što se zapravo podrazumijeva pod tim pojmom. Građanski rat je koncept koji je vrlo važan s obzirom na to da Drugi svjetski rat nije bio samo rat između država već je unutar mnogih država, uključujući Jugoslaviju i Hrvatsku, bio i građanski rat. Nakon toga će biti analiziran prikaz kolaboracionista u ideologiji NOP-a tijekom cijelog rata. Uz analizu odnosa prema kolaboracionistima u ideologiji potrebno je istražiti i odnos prema kolaboracionistima tijekom rata od strane partizanskih jedinica. Tek nakon toga možemo na odgovarajući način analizirati nasilje u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1945. godine.

⁹ Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.: historiografija, publicistika i memoarska literatura*, 2. izd. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015), passim.

¹⁰ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 13.

¹¹ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 342.

Nasilje i građanski rat

U današnje vrijeme, pogotovo u zapadnim društvima, odnos prema nasilju je izrazito paradoksalan. Bilo kakva vrsta nasilja se u medijima i u politici najčešće gotovo univerzalno osuđuje. S druge strane nasilje je ipak predmet fascinacije velikog dijela ljudi, vrlo popularna tema u filmovima, televizijskim serijama, književnosti i ostalim medijima.¹² Usprkos postojanju širokog interesa za tematiku nasilja analize ovog fenomena u društvenoj i humanističkoj znanstvenoj literaturi su jako rijetke. Hannah Arendt je u svojem djelu *O nasilju* napisala da je s obzirom na to koliki utjecaj nasilje ima na razvoj ljudskog društva čudno što se nasilje rijetko analizira kao zasebni fenomen. Oni koji se bave nasiljem ga prema njoj najčešće „banaliziraju“ odnosno svode na jedan aspekt političkih ili ekonomskih procesa koje se smatra primarnim pokretačima povijesti.¹³ Nasilje je koncept koji obuhvaća puno različitih značenja, u svakodnevnom govoru jednako kao i u literaturi društvenih i humanističkih znanosti. Zato je prije svega potrebno odrediti kakvo značenje koncept nasilja ima u ovom istraživanju.

Sociolog Stathis Kalyvas ističe da je značenje nasilja kao koncepta u društvenim i humanističkim znanostima značajno prošireno i više nije ograničeno samo na fizičko nasilje. Neki sociolozi ističu razliku između „sistemske funkcionalnog“ nasilja koje održava određeni društveni poredak i „disfunkcionalnog“ nasilja koje uništava društveni poredak. Neki teoretičari društvenu potlačenost i ekonomsku eksploataciju također smatraju oblicima strukturnog nasilja.¹⁴ Raznolikost različitih koncepcija nasilja ističe i filozof Slavoj Žižek u svojem djelu *Violence*. Prema njemu postoje tri različite vrste nasilja, subjektivno, sistemsko-objektivno i simboličko. Prema Žižeku sistemsko-objektivno nasilje je nasilje inherentno određenom društvenom i ekonomskom sustavu, npr. ekonomska eksploatacija u kapitalizmu. Simboličko nasilje je kod Žižeka nasilje jezika koje se sastoji od nametanja određenog značenja. Naposljetku subjektivno nasilje je najvidljivije nasilje, nasilje kakvo se pojavljuje u nasilnim zločinima, terorizmu i međudržavnim i građanskim ratovima.¹⁵ Iako su ove razne koncepcije nasilja u drugim slučajevima sigurno vrlo korisne u ovom istraživanju će koncept nasilja biti ograničen na ono što Žižek naziva subjektivno nasilje. Koncept nasilja će biti sveden

¹² Siniša Malešević, *The Sociology of War and Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 1.

¹³ Hannah Arendt, *On Violence* (London: Harvest/HBJ, 1970), 8 – 9.

¹⁴ Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 19.

¹⁵ Slavoj Žižek, *Violence: Six Sideways Reflections* (New York: Picador, 2008), 1 – 2.

na njegovu fizičku manifestaciju, odnosno koristiti ćemo Kalyvasovu definiciju koja kaže da je nasilje „namjerno nanošenje ozljeda drugim ljudima“.¹⁶

Ova definicija nasilja je međutim vrlo općenita i predstavlja samo polaznu točku za razrađivanje koncepta nasilja koji bi bio koristan u istraživanju masovnog nasilja kakvo se događalo 1945. godine u Jugoslaviji. Arno Mayer ističe ograničenost ovakve koncepcije nasilja u svojoj analizi nasilja tijekom Francuske i Ruske revolucije. Prema njemu nasilje je „politički, pravni i kulturni konstrukt“, glavno historiografsko pitanje je tko konstruira određeno nasilje i s kojim razlozima i motivacijama.¹⁷ Slično tvrdi i Philip Dwyer u svojem članku o historiografiji nasilja. Prema njemu svaki povjesničar koji se bavi nasiljem mora obratiti pažnju na „kulturnu i historijsku kontingentnost nasilja“. Potrebno je istraživati kako su se ljudi u određenom kontekstu odnosili prema nasilju, potrebno je otkriti kakvo je značenje određeno nasilje imalo za ljude u određenom kontekstu.¹⁸

U europskoj filozofiji postoje dvije različite interpretacije uzroka nasilja. Prva je Hobbesova prema kojoj je civilizacija jedino što sprječava prirodno nasilne ljude da slijede svoj nagon za pokoravanjem drugih ljudi. Prema drugoj prosvjetiteljskoj interpretaciji Kanta, Rousseaua i Painea ljudi nisu prirodno nasilni, oni prirodno teže prema suradnji i mirnom rješavanju sukoba, a nasilni postaju tek pod utjecajem vanjskih faktora, društvenih, političkih itd. Prema prvoj interpretaciji društvo „civilizira“ i ograničava prirodno nasilne pojedince, a prema drugoj interpretaciji društvo kvari prirodno nenasilnog i „dobrog“ pojedinca.¹⁹

Sociolog Siniša Malešević u svojoj knjizi o sociologiji rata i nasilja kritizira obje navedene interpretacije. Prema njemu ljudi su prirodno neskloni nasilju i ovo je potvrđeno brojnim prirodno-znanstvenim studijama, međutim ovo ne znači da je nasilje proizvod društva koje „kviri“ pojedinca. Ističe da su rat i nasilje važni društveni fenomeni i zato ih je potrebno podvrgnuti znanstvenoj analizi. Prema njemu bilo kakvo dugotrajno kolektivno nasilje, a pogotovo neki oblik rata, ne može nastati bez dva elementa, prvi je određena organizacija vojnih snaga, a drugi je legitimirajuća ideologija. Na temelju ovoga Malešević zaključuje da

¹⁶ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 19.

¹⁷ Arno Mayer, *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 73.

¹⁸ Philip Dwyer, „Violence and its Histories: Meanings, Methods, Problems“, *History and Theory* br. 55 (2017), 16.

¹⁹ Malešević, *The Sociology of War and Violence*, 1 – 2.

nasilje u modernom dobu oblikuju dva procesa, kumulativna birokratizacija sredstava prisile i centrifugalna odnosno masovna ideologizacija.²⁰

Kumulativna birokratizacija sredstava prisile je proces koji se odnosi na specifične oblike organizacije represivnih institucija države koji se razvijaju od ranog novog vijeka pa do danas. U srednjem vijeku su se u ratovima uglavnom borili pripadnici elite, plemići, dok su niže klase bile uvelike isključene iz vojnih aktivnosti. Osim toga ratovi su tada bili vrlo ritualizirani i još nije došlo do racionalizacije procesa ratovanja. Tijekom ranog novog vijeka međutim dolazi do promjene, plemići se postupno povlače iz ratovanja i dolazi do svojevrstne „demokratizacije“ ratovanja, sve društvene klase počinju jednako sudjelovati u ratovanju. Vrhunac ovog procesa predstavlja Francuska revolucija, odnosno uvođenje *Levée en masse* i stvaranje modela masovne građanske vojske koji će se kasnije proširiti po cijeloj Europi. Po Maleševiću upravo su ove organizacijske promjene jedan dio objašnjenja zašto su ratovi u moderno doba puno nasiljniji od ratova u prijašnjim historijskim razdobljima.²¹ Prema tome kada istražujemo određeno nasilje važno je obratiti pozornost na specifični oblik organizacije vojnih snaga koje izvršavaju nasilje.

Kao drugi ključan proces za analizu nasilja u moderno doba Malešević ističe centrifugalnu odnosno masovnu ideologizaciju. Ideološka legitimacija je potrebna zato što se nasilje općenito smatra nepravednim i zato što društvena organizacija nasilja ovisi o podršci ljudi odnosno pojedinaca. Pojam ideologije se često veže uz pojam lažne svijesti, odnosno smatra se da je podložnost određenoj ideologiji iracionalna i protivna vlastitim interesima. Malešević međutim ideologiju definira kao „relativno univerzalan i kompleksan društveni proces kroz koji ljudski akteri artikuliraju svoje djelovanje i vjerovanja“.²² Važnost ideologije se nalazi upravo u njenoj sveprisutnosti, a ovu sveprisutnost ideologije omogućava proces centrifugalne ideologizacije. Centrifugalnu ideologizaciju Malešević definira kao „značajno širu proliferaciju ideoloških diskursa koja se širi iz centra određene društvene organizacije (npr. države, socijalnog pokreta, vjerske institucije, vojske itd.), no istovremeno ima širi društveni utjecaj“.²³ U uvjetima demokratizacije ratovanja ideologizacija postaje iznimno bitna i omogućava punu mobilizaciju ljudskih potencijala. Iz ovoga proizlazi da je proces ideologizacije jednako bitan za istraživanje nasilja kao i proces birokratizacije sredstava prisile.

²⁰ Isto, 3 – 5.

²¹ Malešević, *The Sociology of War and Violence*, 119 – 129.

²² Isto, 8 – 11.

²³ Isto, 131.

Za ovo istraživanje je također važno pitanje odnosa političke moći i nasilja. Arno Mayer ističe da je nasilje posebno usko vezano sa revolucijama. Procese nastanka i konsolidacije novih društvenih struktura najčešće prate različiti oblici nasilja. Mayer ističe da su ovo primijetili mnogi teoretičari, od Niccoloa Machiavellija do Hannahe Arendt.²⁴ Hannah Arendt ističe da u filozofiji, sociologiji i pravnoj teoriji postoji prevladavajuće mišljenje da je nasilje najvidljivija i najvažnija manifestacija političke moći. Neki smatraju da je razlika između političke moći i nasilja u tome što je moć ograničeno nasilje, nasilje pod kontrolom zakona. Arendt smatra da ni ovo nije dovoljno jaka distinkcija između moći i nasilja.²⁵

Prema Arendt u demokratskoj republici se zakoni temelje na pristanku naroda, a ne na sili. Ovo joj omogućava razlikovanje moći i nasilja. Za nju je moć svojstvo koje posjeduje grupa, jedino grupa ima moć, kada kažemo da je netko na poziciji moći zapravo kažemo da ga podržava određena skupina ljudi. Dok je moć kolektivno svojstvo, nasilje ona gotovo poistovjećuje sa snagom koja je individualno svojstvo, svrha sredstava nasilja je povećavanje individualne snage. Ipak i ona primjećuje da su u ljudskim društvima nasilje i moć najčešće isprepleteni i rijetko se pojavljuju u potpunosti odvojeno.²⁶ Unatoč tome inzistira na razlici između moći, koja se temelji na legitimitetu i koja predstavlja samu esenciju vlasti, i nasilja koje je prema njoj instrumentalno i potrebno mu je samo određeno opravdanje. Naposljetku čak tvrdi da su moć i nasilje suprotnost, jer tamo gdje ima moći navodno nema nasilja.²⁷

Postoje slučajevi u kojima je teza Arendt da tamo gdje postoji moć nema nasilja ispravna. Stathis Kalyvas je u svojem istraživanju nasilja u Grčkom građanskom ratu došao do zaključka da politički akteri vrlo rijetko koriste nasilje u onim područjima koja su u potpunosti pod njihovom kontrolom. S obzirom na to da već imaju potpunu kontrolu masovnije nasilje nema smisla u ovim područjima.²⁸ Slično je u svojoj analizi nasilja tijekom Francuske i Ruske revolucije zaključio i Arno Mayer. Prema njegovoj analizi nasilje je najintenzivnije u onim područjima u kojima se vode borbe između različitih aktera i gdje ni jedan akter nema potpunu kontrolu.²⁹

Kalyvas u svom istraživanju ističe da se većina znanstvenih analiza nasilja u građanskim ratovima zadržava na makro razini, nasilje se interpretira kao posljedica već

²⁴ Mayer, *The Furies*, 71, 75 – 76.

²⁵ Arendt, *On Violence*, 35 – 38.

²⁶ Isto, 41 – 47.

²⁷ Isto, 51 – 56.

²⁸ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 13.

²⁹ Mayer, *The Furies*, 312.

postojećih društvenih podjela koje su prouzrokovale građanski rat ili barem nasilje u samom ratu. Međutim istraživanja nasilja na mikrorazini ukazuju na to da postojeće društvene podjele ne objašnjavaju nasilje. Građanski ratovi nekada izbijaju i u društvima koja nisu jako podijeljena. Osim toga čak i kada postoje velike društvene podjele i društveni sukobi prije rata nasilje ne pogađa jednako sva mjesta čak i kada u svim mjestima postoje iste društvene podjele.³⁰ Zato Kalyvas smatra da pri istraživanju masovnog nasilja u građanskim ratovima moramo istraživanje podijeliti na tri razine. Prva razina je razina političkih elita i ideologija. Makrostudije se fokusiraju na ovu razinu i poistovjećuju vlade i stanovništvo koje vlade kontroliraju, zanemaruju sukobe i neslaganja između vlada, političkih elita s jedne i stanovništva kojim političke elite vladaju s druge strane. Zbog ovoga nam je potrebna druga srednja razina analize koja će biti usredotočena na samo stanovništvo. Međutim ako ostanemo na srednjoj razini stanovništvo promatramo kao monolitnu kategoriju i zanemarujemo unutarnje različitosti određenog stanovništva. Svako stanovništvo je najčešće podijeljeno po linijama obitelji, rodova, klanova, prijateljskih grupa itd. te nam je zato potrebna mikro razina istraživanja.³¹

Naravno Kalyvasovu metodu nije moguće u potpunosti primijeniti na specifičan slučaj vala poslijeratnog nasilja u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1945. godine. Kalyvas se uglavnom bavi nasiljem tijekom samog rata dok je eksplozija nasilja koja se ovdje istražuje nastala pred kraj samog rata i nakon samog rata. Ipak ove razlike ne mijenjaju važnost Kalyvasova zaključka da je tijekom istraživanja potrebno u analizu uključiti i mikro razinu. On daje brojne primjere nasilja u Grčkom građanskom ratu za koje je nemoguće odrediti da li je osobne ili političke prirode i ističe da je iste takve primjere moguće naći u nasilju u većini građanskih ratova. Lokalni akteri najčešće ne preuzimaju u potpunosti ideologiju i ciljeve političkih elita za koje se bore već rat iskorištavaju za ostvarivanje raznih svojih lokalnih ili privatnih interesa. Ovo ne znači da treba zanemariti ideologiju i političke podjele međutim potrebno je istražiti koliko ovi elementi zapravo utječu na nasilje na mikro razini.³²

Čak i u specifičnim slučajevima kada su se komunističke vojne snage obračunavale s raznim neprijateljima ističe da ideologija često nije bila primarni uzrok nasilja na lokalnoj razini. Npr. u sjevernoj Kini tijekom Kineskog građanskog rata u nasilju protiv navodnih zemljoposjednika nisu stradali samo pravi zemljoposjednici. Žrtve su često bili i seljaci koji su

³⁰ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 1 – 6.

³¹ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 10 – 11.

³² Isto, 365 – 371.

surađivali s nacionalističkom vladom. S druge strane pravi zemljoposjednici su često mogli izbjeći nasilje komunista ako nisu surađivali s nacionalističkom vladom. Slične primjere navodi i za „klasno“ nasilje tijekom Španjolskog građanskog rata i Vijetnamskog rata.³³ Istovremeno Kalyvas naposljetku ipak napominje da su lokalni interesi najbitniji u ranijim razdobljima građanskih ratova i da kasnije sve više i više postaju prepreka političkim akterima na putu prema uspostavljanju potpune kontrole te zato ideološke razlike postaju sve bitnije. Ovo pokazuje da se u slučaju poslijeratnog nasilja u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1945. posebno treba paziti na utjecaj ideologije s obzirom na to da se radi o kraju rata.³⁴

Još jedan bitan koncept za ovo istraživanje je koncept građanskog rata. Rat se općenito smatra najgorom nepogodom koja može pogoditi jedno društvo ili državu, a od nekoliko vrsta ratova građanski ratovi se često smatraju najgorom vrstom rata. Najčešće se tvrdi da građanski ratovi posebno teško pogađaju civile, puno više nego konvencionalni ratovi, te da dolazi do raspada samog društva i propasti svih društvenih vrijednosti.³⁵ David Armitage u svojoj monografiji o razvoju koncepta građanskog rata kroz povijest ističe da usprkos učestaloj pojavi izrazito brutalnih građanskih ratova u posljednjih 200 godina svjetske povijesti ovaj fenomen nikada nije bio posebno analiziran. Primjećuje da ne postoji teorija građanskog rata, ne postoji pandan Clausewitzeovom djelu *O ratu* ili Arendtinom djelu *O revoluciji* za građanski rat.³⁶

Prije svega potrebno je istaknuti da je građanski rat, kao što to naglašava David Armitage, koncept koji je vrlo pogodan za političku instrumentalizaciju od bilo koje od zaraćenih strana. U političkim raspravama primjena ovog koncepta često podrazumijeva određenu vrijednosnu ocjenu, pozitivnu ili negativnu.³⁷ Jugoslavenski komunisti i drugi pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta su jako rijetko govorili o ratu u Jugoslaviji kao o građanskom ratu. Claudio Pavone u svojem djelu o pokretu otpora u Italiji piše da se u jugoslavenskom pokretu otpora, kao i u talijanskom, smatralo da su oni koji se pridruže stranom okupatoru krivi za veliku nacionalnu izdaju koja poništava njihovo članstvo u određenom narodu i prema tome da su krivi za izbijanje građanskog rata.³⁸ Čak i kada su pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta priznali da je u Jugoslaviji došlo do izbijanja građanskog rata to je bilo nešto za što se optuživalo neprijatelja. Npr. u *Biltenu Glavnog štaba*

³³ Isto, 77.

³⁴ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 372.

³⁵ Mayer, *The Furies*, 75.

³⁶ David Armitage, *Civil Wars: A History in Ideas* (New York: Vintage Books, 2017), 4 – 7.

³⁷ Isto, 18.

³⁸ Claudio Pavone, *A Civil War: A History of the Italian Resistance*, prev. Peter Levy (London: Verso, 2014), 272.

NOPOJ se optužuje Nedićevu vladu u Srbiji da pomaže Nijemcima u njihovom pokušaju da u Srbiji izazovu „bratoubilački građanski rat“. ³⁹ Slične tvrdnje su se kasnije ponavljale i u slučaju sukoba u NDH. Usprkos tome može se zaključiti da je u Jugoslaviji došlo do izbijanja građanskog rata, kao što će se vidjeti kada sam koncept građanskog rata bude definiran.

Primjer općenite i široko prihvaćene definicije građanskog rata nalazimo kod Kalyvasa koji građanski rat definira kao „oružani konflikt u okviru granica priznatog suverenog entiteta između dviju ili više strana koje su na početku rata bile podvrgnute istoj vlasti“. ⁴⁰ Ključna karakteristika građanskog rata prema ovoj definiciji je nastanak dualnog ili podvojenog suvereniteta, situacije u kojoj više ne postoji monopol nad nasiljem zato što suprotstavljene strane pokušavaju svaka nametnuti vlastiti monopol nad nasiljem. Zbog toga dolazi do podjele suverenog entiteta u suprotstavljene oružane grupe. Kao što i sam Kalyvas ističe, prema ovoj definiciji velika većina oružanih pobuna, revolucija i antikolonijalnih i narodnooslobodilačkih ratova su istovremeno i građanski ratovi. ⁴¹

Prema ovakvoj definiciji vojni sukobi u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata zasigurno predstavljaju jedan oblik građanskog rata. Sukobi pretežno srpskih ustanika i oružanih snaga NDH, sukobi pripadnika partizanskog odnosno Narodnooslobodilačkog pokreta sa ustaškim, hrvatskim i slovenskim domobranskim, četničkim, nedićevskim, ljotićevskim, balističkim i drugim kolaboracionističkim jedinicama, kao i povremeni sukobi između samih kolaboracionističkih jedinica najčešće četničkih i ustaško-domobranskih se mogu smatrati aspektima građanskog rata u Jugoslaviji koji je trajao od 1941. do 1945., a s manjim intenzitetom čak i nakon 1945. godine. Brojni etnički motivirani masakri nad civilnim stanovništvom koje su činile ustaške jedinice nad srpskim stanovništvom, četničke nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, kao i masakri koje su počinile trupe pod vodstvom pripadnika Komunističke partije i Narodnooslobodilačkog pokreta, u početku ustanka uglavnom nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, a kasnije nad jugoslavenskim državljanima njemačke i talijanske nacionalnosti su također dio građanskog rata. Pritom je potrebno napomenuti da je genocidna politika nacističke Njemačke i kolaboracionističkih jedinica bila kvalitativno drugačija od politike partizanskog pokreta. Međutim kao što se vidi iz ovog sažetog i nepotpunog prikaza brojnih sukoba koje obuhvaća građanski rat u Jugoslaviji

³⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1949 – 1986), vol. 2, knj. 1, 37 [od sada nadalje *Zbornik NOR-a*].

⁴⁰ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 17.

⁴¹ Isto, 18 – 19.

od 1941. do 1945. godine, ovaj koncept obuhvaća vrlo različite i teško spojive sukobe te je zato potrebno dodatno definirati kakve je sve sukobe ovaj građanski rat uključivao.

Claudio Pavone je u svom istraživanju pokreta otpora u Italiji govorio o „trostrukom ratu“ koji su vodili pripadnici pokreta otpora, ili barem većina njih. Trostruki rat se sastoji od tri različita ali povezana rata, nacionalnog odnosno narodnooslobodilačkog, građanskog i klasnog rata.⁴² Za Pavonea nacionalni rat je bio rat za oslobođenje države od stranog okupatora i za preporod same države. Građanski rat prema Pavoneu nije samo posljedica toga što su i fašisti i antifašisti bili talijanski državljani već i posljedica toga što su se i jedni i drugi borili za određenu ideju Italije i što su se smatrali (pravim) predstavnicima Italije. Usprkos umjerenoj politici Narodnog fronta koju u vrijeme Drugog svjetskog rata provode sve komunističke partije, pa tako i talijanska i jugoslavenska, Pavone primjećuje da je u Italiji bilo i primjera klasne borbe u okviru antifašističke borbe. Kod mnogih radnika je došlo do povezivanja animoziteta prema nacionalnim izdajnicima i animoziteta prema kapitalistima odnosno fašističkih *padronea* koje se smatralo slugama Nijemaca.⁴³

Krunoslav Stojaković je u članku „Revolucionarno nasilje u narodnooslobodilačkom ratu“ koji je objavljen kao predgovor za knjigu Milana Radanovića *Kazna i zločin* primijenio Pavoneov koncept trostrukog rata na narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji. Patriotski odnosno nacionalni rat je u Jugoslaviji bio rat narodnooslobodilačkog pokreta protiv stranih okupatora i njihovih saveznika koji je formalno započeo pozivom na ustanak 4. srpnja 1941. godine. Narodnooslobodilački pokret je konstantno vodio patriotski rat na cijelom teritoriju Jugoslavije. Građanski rat je bio rat narodnooslobodilačkog pokreta i svih jugoslavenskih saveznika stranih okupatora poput ustaša, domobrana, četnika itd. Građanski rat je najintenzivniji bio u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zbog ustaškog terora no bio je prisutan i u svim ostalim dijelovima Jugoslavije.⁴⁴ Klasni rat prema njemu u Jugoslaviji nije bio obilježen sukobom klase protiv klase, naprotiv „klasni rat je predstavljao perspektivu socijalne revolucije u kojoj su učestvovali pripadnici svih socijalnih klasa“. Prema Stojakoviću narodnooslobodilački pokret je klasni rat provodio uništavanjem starih državnih institucija i stvaranjem novih, npr. Narodnooslobodilačkih odbora, odnosno kasnije AVNOJ-a i NKOJ-a.⁴⁵

⁴² Pavone, *A Civil War*, 270.

⁴³ Isto, 207 – 209, 271, 376 – 377.

⁴⁴ Krunoslav Stojaković, „Revolucionarno nasilje u Narodnooslobodilačkom ratu“, u *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*, Milan Radanović (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung - Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2015), 22.

⁴⁵ Isto, 23.

Potrebno je naglasiti i da su neki elementi građanskog rata odnosno narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji bili prisutni u svim europskim pokretima otpora i njihovoj borbi za oslobođenje. Kao što primjećuje većina autora koji se bave nasiljem nad pripadnicima kolaboracionističkih vojnih jedinica i drugim protivnicima Narodnooslobodilačkog pokreta, ovo nasilje nije bilo jugoslavenska specifičnost iako je intenzitet nasilja na jugoslavenskom prostoru bio puno veći nego u Zapadnoj Europi, ali manji u usporedbi s nekim područjima koja je oslobađala Crvena armija.⁴⁶ Ove paneuropske karakteristike antifašističkog nasilja se najbolje mogu objasniti kroz koncept europskog građanskog rata. Još tijekom Prvog svjetskog rata su neki europski intelektualci nastojali rat europskih imperijalističkih sila prikazati kao europski građanski rat u kojem ratuju države koje su dio jedne zajedničke europske civilizacije. Mnogi su ovaj koncept koristili na različite načine, međutim u historiografsku literaturu i povjesničarske rasprave ga je uveo njemački konzervativni povjesničar Ernst Nolte, kojeg mnogi smatraju revizionistom. Nolte je cijeli period europske povijesti od 1917. do 1945. označio kao razdoblje europskog građanskog rata u kojem su se sukobljavale komunističke snage s jedne i fašističke snage s druge strane.⁴⁷

Kod Noltea je korištenje ovog koncepta imalo specifičnu interpretacijsku funkciju. Trebao je dokazati njegovu tezu da su nacistički zločini, odnosno specifično Holokaust, samo ekstreman odgovor na komunističke revolucionarne zločine. U poznatoj javnoj historiografskoj debati 80-ih godina u Njemačkoj, u takozvanom *Historikerstreitu*, ova Nolteova teza je bila predmet kritike liberalnih povjesničara koji su istaknuli da ova teza predstavlja relativizaciju nacističkih zločina i prebacivanje odgovornosti za te zločine na komunizam.⁴⁸ Ipak Nolteovo revizionističko instrumentaliziranje ovog koncepta ne znači da je on analitički beskoristan, to nam pokazuje talijanski povjesničar Enzo Traverso u svojem djelu *Fire and Blood: The European Civil War, 1941 - 1945*. On ističe da mnogi povjesničari ne prihvaćaju Nolteovo datiranje početka europskog građanskog rata od 1917. godine. Za njih je već početak Prvog svjetskog rata 1914. godine, i propast sustava ravnoteže između suprotstavljenih imperijalističkih saveza, označio kraj jedne epohe i početak druge epohe, epohe društvene krize i političkih i vojnih sukoba.⁴⁹

⁴⁶ Stojaković, „Revolucionarno nasilje u Narodnooslobodilačkom ratu“, 25; Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 13 – 22.

⁴⁷ Armitage, *Civil Wars: A History in Ideas*, 227 – 228.

⁴⁸ Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European Civil War, 1914–1945*, prev. David Fernbach (London: Verso, 2016), 25 – 28.

⁴⁹ Traverso, *Fire and Blood*, 28 – 30.

Prema Traversu europski građanski rat se sastojao od različitih lokalnih građanskih ratova koji su se odvijali između dva svjetska rata, od 1914. do 1945. godine. Postoje tri vala građanskih ratova, prvi val započinje s oktobarskom revolucijom 1917. godine i traje do početka 1920-ih godina. U ovom valu je došlo do uspješne boljševičke revolucije u Rusiji, kao i neuspješnih pokušaja sličnih revolucija u mnogim europskim državama, poput Njemačke, Mađarske i Italije. Drugi val predstavlja Španjolski građanski rat, kada je privremeno došlo do kondenziranja paneuropskog, a djelomično i globalnog, sukoba fašizma i antifaašizma, u jednoj državi, Španjolskoj. Zadnji val građanskih ratova se dogodio tijekom samog Drugog svjetskog rata kada je građanski rat između antifaašista i fašista izbio u mnogim europskim državama. Ova tri vala građanskih ratova su međusobno povezani i ova povezanost tvori kontinuitet ideoloških i vojno-političkih sukoba od 1914. do 1945. godine.⁵⁰

U prvom valu europski građanski rat je bio rat između snaga revolucije i snaga kontrarevolucije, radikalne ljevice s jedne i radikalne desnice s druge strane. Pod utjecajem ekstremnog nasilja Prvog svjetskog rata došlo je do militarizacije politike. Čak i u mirnodopskom razdoblju politički akteri su koristili jezik, simbole i oblike borbe koji su bili izrazito militaristički.⁵¹ Međutim 1930-ih godina dolazi do nekih bitnih promjena. Nakon što je 1933. godine u Njemačkoj na vlast došao Hitler i njegova Nacionalsocijalistička radnička partija ljevičarski intelektualci, kao i ljevica općenito, fašizam prepoznaju kao „glavnog neprijatelja“ protiv kojeg treba ujediniti sve ljevičarske snage. U kontekstu propasti liberalizma u međuratnom razdoblju postavio se izbor između fašizma i antifaašizma u kojem gotovo nije postojala mogućnost zauzimanja neutralne pozicije.⁵²

Svođenje političkih sukoba na sukob fašizma i antifaašizma je imalo svoj odraz i u politici Kominterne i njoj podređenih komunističkih partija, uključujući KPJ. Kominternu je od svog nastanka 1919. godine bila „štab svjetske revolucije“. Njena funkcija je bila širenje boljševičke revolucije iz Rusije na druge zemlje sve do izbijanja i pobjede svjetske proleterске revolucije koja je bila glavni cilj. Kominternu je nakon poraza prvog revolucionarnog vala u Europi 1923. godine ublažila svoju politiku, no nakon 6. kongresa Kominterne je ponovno uvela izrazito ljevičarsku politiku klase protiv klase u okviru koje se posebno žestoko napadalo socijaldemokrate. Međutim nakon dolaska nacističke partije na vlast u Njemačkoj 1933. godine i uništenja snažne Komunističke partije Njemačke brojne komunističke partije polako počinju

⁵⁰ Isto, 43 – 44.

⁵¹ Isto, 44 – 46.

⁵² Isto, 254 – 257.

mijenjati politiku. Naposljetku i vodstvo same Kominterne 1935. godine na 7. kongresu objavljuje da sve komunističke partije trebaju početi provoditi politiku Narodnog fronta.⁵³

Neki povjesničari poput Francois Fureta smatraju da je politika Narodnog fronta bila samo taktika kojom se pokušavalo prikriti komunističke, ili staljinističke, ciljeve komunističkih partija. Prema njemu politika Narodnog fronta nije značila nikakve bitne promjene u strateškim ciljevima komunističkih partija, krajnji cilj je i dalje bila proleterska revolucija.⁵⁴ Iako politika Narodnog fronta djelomično je bila motivirana željom da se proširi baza podrške komunističkih partija zaključak da je ta politika bila samo prikrivanje istih ciljeva nije opravdan. Politika Narodnog fronta je komuniste obvezala da u borbi protiv fašizma surađuju sa svim protivnicima fašizma, uključujući socijaldemokrate, liberale i antifašistički nastrojene nacionaliste. U ovo vrijeme proleterska revolucija prestaje biti glavni cilj svih komunističkih partija, ovo mjesto zauzima antifašistička borba. Ova politika se provodila od 1935. sve do kraja Drugog svjetskog rata i početka Hladnog rata, uz prekid između potpisivanja pakta Molotov-Ribentrop u kolovozu 1939. i početka napada sila Osovina na SSSR u lipnju 1941. godine.⁵⁵

Politika Narodnog fronta nam pokazuje da sukob antifašizma i fašizma ne možemo svesti na sukob komunizma i fašizma. Kao što to pokazuje Enzo Traverso antifašizam nastaje u Italiji sredinom 1920-ih neovisno od komunizma. Liberalni intelektualac Benedetto Croce je 1. svibnja 1925. godine u novinama *Il Mondo* inicirao objavljivanje manifesta antifašističkih intelektualaca. Od sredine 20-tih pa do kraja Drugog svjetskog rata se razvilo puno različitih antifašističkih struja, od marksističke, preko liberalne i republikanske sve do demokršćanske i nacionalističke.⁵⁶ Iako je KPJ imala potpunu političku hegemoniju u okviru Narodnooslobodilačkog pokreta i svim njegovim institucijama, ovo ne znači da nasilje partizanskog pokreta možemo svesti na komunističko revolucionarno nasilje. Neki povjesničari čak tvrde da se u poslijeratnom procesu retribucije u Jugoslaviji nad poraženim fašistima i kolaboracionistima vodila borba protiv „klasnog neprijatelja“ i da je funkcija retribucije bila isključivo učvršćenje revolucionarnog režima.⁵⁷

⁵³ Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (New York: HarperCollins Publishers, 2009), 87 – 90.

⁵⁴ Francois Furet, *Prošlost jedne iluzije: Ogljed o komunističkoj ideji u XX. stoljeću* (Zagreb: Politička kultura, 1997), 230 – 233.

⁵⁵ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 88 – 92.

⁵⁶ Traverso, *Fire and Blood*, 262 – 266.

⁵⁷ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 16.

Ovo je sigurno djelomično točno no isključuje druge faktore koji su bili jednako ili u nekim slučajevima više važni u razvoju nasilja partizanskog pokreta. Antifašizam i politika Narodnog fronta su donijeli puno novosti u komunističku politiku. Opasnost svodenja uzroka nasilja nad kolaboracionistima na kraju Drugog svjetskog rata i u poraću samo na ideologiju KPJ ističe Krešimir Zovak u svojem članku o procesu retribucije nad kolaboracionistima u Zagrebu. Zovak u zaključku svog članka piše: „Na temelju analize koju smo ovdje prezentirali, mogli bismo konstatirati da svi oni koji posežu za ideologijom KPJ kao ekskluzivnim objašnjenjem postratne odmazde, ne razumiju, ili pak ne žele prihvatiti karakter europskog i jugoslavenskog građanskog rata koji čini fundamentalni okvir za razumijevanje ovih fenomena. To ne znači da ideologija nije važna, već da se ponašanje povijesnih aktera u ekstremnim okolnostima ne može reducirati na puku aplikaciju unaprijed zamišljenih ideoloških planova“.⁵⁸ Prema tome potrebno je detaljnije istražiti značenje i funkciju nasilja koje su pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta provodili, kao što to ističe Philip Dwyer za nasilje općenito.⁵⁹ Da bi ovo bilo moguće potrebno je prvo istražiti kakva je bila ideologija NOP-a i kako su kolaboracionisti bili prikazivani u toj ideologiji.

⁵⁸ Krešimir Zovak, „Narodna pravda“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941.-1945.* (Zagreb: Beograd: Sveučilišna tiskara, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022), 184.

⁵⁹ Dwyer, „Violence and its Histories“, 16.

Kolaboracionisti u ideologiji narodnooslobodilačkog pokreta

Povijest Komunističke partije Jugoslavije počinje sa osnivanjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) na Prvom kongresu SRPJ(k) u Beogradu od 20. do 23. travnja 1919. godine. U početku su u partiji zajednički djelovale dvije frakcije, jedna radikalno lijeva i pro-boljševička, druga reformistička odnosno tzv. centrumaška. Na Drugom kongresu SRPJ(k) je došlo do konačnog sukoba ovih dviju frakcija. Pobjedu je odnijela lijeva frakcija te su centrumaši izbačeni iz partije, a ime partije je promijenjeno u Komunistička partija Jugoslavije.⁶⁰

SRPJ(k), odnosno kasnije KPJ, je od svog osnivanja bila dio Komunističke internacionale, organizacije koja je okupljala sve komunističke partije svijeta sa sjedištem u Moskvi, glavnom gradu Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike, odnosno kasnije SSSR-a.⁶¹ U historiografiji se često previše naglašavala kontrola koju je vodstvo Kominterne i vodstvo SSSR-a imalo nad pojedinim sekcijama Kominterne, odnosno komunističkim partijama. Komunističke partije koje su bile članice Kominterne se smatralo samo izvršiteljima naredbi Kominterne i vodstva sovjetske države. Ovakva interpretacija odnosa Kominterne i partije-članica je izrazito jednostrana. Iako su partije bile obvezne slijediti političku liniju Kominterne, i iako se Kominternina povremeno izravno uplitala u politiku partija same partije su uvijek imale određenog prostora za samostalnu inicijativu. Zbog toga politiku i ideologiju pojedinih partija uvijek treba promatrati u kontekstu politike Kominterne s jedne, i uvjeta u pojedinoj partiji i državi u kojoj partija djeluje s druge strane.⁶²

U komunističkoj ideologiji općenito fašizam se od njegova nastanka smatrao opasnim neprijateljem, davno prije nastanka politike Narodnog fronta. Talijanski fašisti su na vlast došli upravo zahvaljujući uspješnom uništenju radničkog pokreta, uključujući komunistički pokret. Iako je SSSR sa Italijom održavao vrlo dobre međudržavne odnose, u ideologiji međunarodnog komunističkog pokreta fašizam je predstavljao opasnog neprijatelja.⁶³ Međutim istovremeno fašizam se uglavnom smatrao samo ekstremnim odgovorom buržoazije na potencijalne ili stvarne uspjehe radničkog i komunističkog pokreta. Prema tome fašizam se rijetko smatrao

⁶⁰ Janko Pleterski, et. al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Izdavački centar komunist, 1985), 62 – 64, 71 – 72.

⁶¹ Pleterski, et. al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 63.

⁶² Stefan Gužvica, *Prije Tita: frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.*, prev. Dora Kosorčić (Zagreb: Srednja Europa, 2020), 9 – 10.

⁶³ Ishay Landa, *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848-1945* (New York: Routledge, 2018), 155 – 156.

većim neprijateljem od drugih buržoaskih snaga. Naprotiv tijekom tzv. Trećeg perioda čak se i socijaldemokrate nekada poistovjećivalo s fašistima pomoću teorije socijal-fašizma prema kojoj je i socijal-demokracija bila jedna varijanta fašizma, zbog socijaldemokratskog antikomunizma.⁶⁴

Teoriju socijal-fašizma je Kominterneta pretvorila u službenu liniju nakon Šestog kongresa Kominterne 1928. godine. Ovaj kongres je označio početak politike borbe klase protiv klase, radikalno lijeve politike koja je računala na početak novog revolucionarnog vala koji je trebao izbiti nakon nove globalne kapitalističke krize.⁶⁵ Primjena ove politike je kod pojedinih komunističkih partija ovisila o uvjetima u njihovim zemljama. U slučaju KPJ ova radikalna politička linija Kominterne je u kontekstu atentata u skupštini 1928. godine i uvođenja šestojanuarske diktature 1929. godine shvaćena kao znak za potrebu da se organizira oružani ustanak protiv diktature „velikosrpske buržoazije“. Vodstvo KPJ se nadalo da će uspjeti u ustanak uvući i „potlačene“ nacije u Jugoslaviji, Hrvate, Slovence, Crnogorce, Makedonce itd., obećanjem o razbijanju Jugoslavije i stvaranju nezavisnih sovjetskih republika na prostoru Jugoslavije.⁶⁶

Ovu politiku podizanja ustanka i razbijanja Jugoslavije neki srpski revizionistički povjesničari ističu kao primjer suradnje KPJ i ustaša. Često se da bi se dokazala suradnja komunista i ustaša citira podrška koju je KPJ dala Velebitskom ustanku 1932. godine u listu CK KPJ *Proleter*. Ističu se i primjeri suradnje komunista i ustaša u zatvorima u Kraljevini Jugoslaviji. Ovi primjeri međutim nisu dokaz pro-ustaške politike komunističke partije, u članku u kojem KPJ iznosi podršku „ustaškom pokretu ličkih i dalmatinskih seljaka“ se istovremeno osuđuju „hrvatski fašistički elementi (Pavelić-Perčec), kojima nije u interesu da protiv velikosrpske vojno-fašističke diktature razvijaju jedan široki masovni pokret, jer se boje da bi se takav pokret okrenuo ne samo protiv diktature nego i protiv njih i njihovih talijanskih gospodara“. KPJ je u tom trenutku Velebitski ustanak podržala kao navodni primjer ustanka potlačenog naroda. Nakon ovoga KPJ više nikada neće podržati djelovanja ustaškog pokreta ni

⁶⁴ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 86; Furet, *Prošlost jedne iluzije*, 218.

⁶⁵ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 86.

⁶⁶ Ivo Banac, *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism* (London: Cornell University Press, 1988), 60 – 61.

u kojem kontekstu, naprotiv tijekom međuratnog razdoblja će se žestoko sukobljavati sa pripadnicima ustaškog pokreta, pogotovo na Zagrebačkom sveučilištu.⁶⁷

KPJ je, kao i neke druge europske komunističke partije, odustala od politike borbe klase protiv klase prije Sedmog kongresa Kominterne 1935. godine. Na IV. zemaljskoj konferenciji KPJ 24. i 25. prosinca 1934. u Ljubljani je već praktički donesena odluka o napuštanju stare politike i odobrava se suradnja sa demokratskom opozicijom u Jugoslaviji.⁶⁸ Na Splitskom plenumu u lipnju 1935. Blagoje Parović u svom referatu govori da je „vojno-fašistička diktatura“ neprijatelj svih demokratskih snaga te da se ova diktatura može srušiti jedino izgradnjom što šireg antifašističkog fronta. Osim toga na ovom plenumu je također definitivno odbačena politika razbijanja Jugoslavije na manje nezavisne sovjetske republike. Komunisti su smatrali da bi razbijanje Jugoslavije samo olakšalo ekspanziju susjednih sila, ponajprije Italije. Zaključeno je da Jugoslaviju treba održati kao demokratsku federativnu republiku u kojoj će svi narodi imati punu slobodu i sva prava.⁶⁹ Sedmi kongres Kominterne i proglašenje politike Narodnog fronta su bili samo zaključak procesa prelaska sa klasno borbene antikapitalističke političke linije na antifašističku političku liniju.

Ipak uvođenje politike Narodnog fronta nije značilo potpuno napuštanje politike klasne borbe. Georgi Dimitrov, u to vrijeme generalni sekretar Izvršnog komiteta Kominterne, je u referatu na Sedmom kongresu fašizam definirao kao „otvorenu terorističku diktaturu najreakcionarnijih, najšovinističnijih i najimperijalističnijih elemenata financijskog kapitala“. Naglašava da je fašizam velika prijetnja za radničku klasu, ali i za seljaštvo i sitnu buržoaziju kao i za potlačene nacije te poziva radničku klasu na stvaranje narodnog antifašističkog fronta zajedno sa seljacima, sitnom buržoazijom i potlačenim nacijama. Dimitrov čak smatra da je potrebno u nekim slučajevima pokušati privući neke buržoaske partije i organizacije, ili neke njihove elemente, u narodni antifašistički front. U slučaju Jugoslavije ističe da je ovo potrebno pokušati sa Hrvatskom seljačkom strankom. Na kraju referata ističe da samo ova politika omogućava da „radnička klasa na čelu cijelog radnog naroda, ujedinjenog u milijunsku revolucionarnu armiju, pod vodstvom Komunističke internacionale, može sa sigurnošću

⁶⁷ Stefan Gužvica, „O „saradnji“ komunista i ustaša“, <https://www.noviplamen.net/tekstovi/o-saradnji-komunista-ustasa/> (posjet 20. 6. 2022); Ivo Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.* (Zagreb: Novi liber, 2008), 157 – 158.

⁶⁸ Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito* (Zagreb: Profil knjiga, 2015), 91.

⁶⁹ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 164 – 165.

ostvariti svoju historijsku misiju – pomesti sa lica zemlje fašizam, a zajedno s njim i kapitalizam!“⁷⁰

U politici Narodnog fronta je od njenih početaka postojala napetost između antifašističke borbe i klasne borbe. Kao što se vidi iz Dimitrovovog referata cilj je bio ove dvije borbe povezati u jednu borbu koja će istovremeno voditi borbu protiv kapitalizma i fašizma. Međutim u praksi komunističkih partija je često dolazilo do napetosti i kontradikcija između klasne borbe s jedne i antifašističke borbe s druge strane. Na čelo jugoslavenske partije je nakon propasti pokušaja podizanja ustanka i pada broja članova partije došao Milan Gorkić 1932. godine. Gorkić je politički bio blizak idejama desne frakcije iako sam nikada nije sudjelovao u frakcijskim sukobima, zagovarao je priključenje KPJ Ujedinjenoj opoziciji koja se suprotstavljala vladajućem režimu i stavljao je naglasak na legalni rad partije u odnosu na ilegalni. U vrijeme dok je Gorkić bio na čelu partije Josip Broz Tito je 1936. kooptiran u Politbiro CK KPJ. On je bio blizak pozicijama lijeve frakcije i protivio se pridruženju KPJ Ujedinjenoj opoziciji.⁷¹

Ove napetosti u politici partije nisu nestale ni nakon uhićenja Gorkića i nastanka Privremenog rukovodstva sa Brozom na čelu. Privremeno rukovodstvo je bilo politički vrlo raznoliko tijelo, uključivalo je zagovornike umjerene politike Narodne fronte poput Josipa Kraša i Andrije Žaje, ali i bivše ultraljevičare iz kaznionice u Srijemskoj Mitrovici poput Aleksandra Rankovića i Milovana Đilasa. Naposljetku je prevagu ipak odnijela lijeva struja kojoj je pripadao i sam Tito.⁷² Samo rukovodstvo i Tito su često lavirali između naglašavanja klasne borbe s jedne i antifašističke borbe s druge strane. Npr. 1938. godine je Privremeno rukovodstvo u jednom proglasu zagovaralo suradnju čak i s monarhistima i centralistima u svrhu održavanja Jugoslavije. Ipak na izborima 1938. godine Privremeno rukovodstvo je od svih članova KPJ i njoj podređenih partija KPS i KPH tražilo da istaknu kandidate preko Stranke radnog naroda neovisno o Ujedinjenoj opoziciji. Ovo je učinjeno u ostatku zemlje no u Hrvatskoj je vodstvo KPH odlučilo da neće istaknuti vlastite kandidate te su tako podržali Ujedinjenu opoziciju odnosno HSS. Vodstvo KPH je naposljetku sankcionirano zbog ovoga.⁷³

⁷⁰ Georgi Dimitrov, „The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism“, https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm (posjet 20. 6. 2022).

⁷¹ Gužvica, *Prije Tita*, 23 – 24, 39 – 40.

⁷² Banac, *With Stalin against Tito*, 68.

⁷³ Gužvica, *Prije Tita*, 114 – 118.

Nakon sklapanja pakta Molotov-Ribentrop i početka Drugog svjetskog rata Sovjetski Savez i sve komunističke partije još jednom mijenjaju politiku. Antifašistička politika Narodne fronte je napuštena, te se nakon početka Drugog svjetskog rata ovaj rat prikazuje kao još jedan imperijalistički rat. Ovo je značilo da je ovaj rat zapravo sličan Prvom svjetskom ratu u kojem, prema komunističkoj analizi, nije bilo nikakve razlike između dvaju zaraćenih strana te prema tome nije trebalo podržavati ni jednu stranu već je trebalo voditi klasnu borbu. U slučaju Drugog svjetskog rata ovo je značilo da se u teoriji izjednačavalo Britaniju, Francusku i njihove saveznike s jedne, i nacističku Njemačku i njene saveznike s druge strane. Također komunisti su ponovno počeli naglašavati važnost klasne borbe.⁷⁴

KPJ je u periodu između sklapanja pakta Molotov-Ribentrop i napada sila Osovine na SSSR 22. lipnja 1941. prihvatila novu političku liniju Kominterne. Ipak u partijskim dokumentima se često puno žešće osuđuje fašizam i nacizam od druge strane u imperijalističkom ratu. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine se žestoko osuđivao britanski i francuski, kao i njemački i talijanski imperijalizam. Ovo je bila posljedica ljevičarske politike i teorije da je Drugi svjetski rat imperijalistički rat.⁷⁵ Međutim istovremeno Tito na toj konferenciji naglašava da će komunisti braniti Jugoslaviju ali da neće braniti stari društveni poredak i nacionalnu neravnopravnost. Ovakva politička pozicija nije u skladu s teorijom o Drugom svjetskom ratu kao imperijalističkom ratu, komunisti su još od Prvog svjetskog rata odbijali biranje strana u ratovima koje su smatrali imperijalističkim ratovima. Ovakva pozicija je bila puno bliža ljevijoj verziji politike Narodnog fronta.⁷⁶ Neposredno prije napada sila Osovine na Jugoslaviju komunističko vodstvo je pozvalo komuniste da se odazovu mobilizaciji i sudjeluju u obrani zemlje. Nakon napada i ulaska trupa sila Osovine u Jugoslaviju komunističko vodstvo je u Zagrebu tražilo generala Panteliju Jurišića i podbana Svetozara Ivkovića da podijele „narodu“ oružje za obranu zemlje. Vojska kraljevine Jugoslavije je uskoro kapitulirala te je KPJ počela pripreme za samostalno pokretanje ustanka za oslobođenje odnosno obnovu raskomadane jugoslavenske države.⁷⁷

Kao što se vidi iz ovog prikaza, u komunističkoj ideologiji, kao i u ideologiji KPJ, se nikada nije razmatrala bilo kakva značajnija suradnja sa fašistima. U slučaju KPJ je došlo do iskazivanja podrške Velebitskom ustanku međutim ova podrška je iskazana uz osudu

⁷⁴ Neil Faulkner, *Povijest Oktobarske revolucije*, prev. Iva Karabaić (Zaprešić: Fraktura, 2017), 113 – 115; Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 168.

⁷⁵ Banac, *With Stalin against Tito*, 77 – 78.

⁷⁶ Goldstein, *Tito*, 186; Faulkner, *Povijest Oktobarske revolucije*, 113 – 115.

⁷⁷ Goldstein, *Tito*, 197 – 200.

fašističkih elemenata ustaškog pokreta. Nakon ove kratkotrajne epizode ustaški pokret i komunistički pokret će biti vrlo neprijateljski nastrojeni jedan prema drugome. Isti odnos je KPJ imala i prema velikosrpskim fašističkim političkim strankama.⁷⁸ Ono što je bilo sporno u odnosu komunizma prema fašizmu je bilo pitanje da li treba u borbi protiv fašizma ulaziti u savez sa „buržoaskim“ snagama, i ako treba kakav to savez treba biti. Vodstvo KPJ na čelu s Titom je postupno razvilo ideju prema kojoj jedino proleterska ljevica, odnosno komunistička ljevica, može očuvati jedinstvo nacije i obraniti zemlju od fašizma. Jugoslavenski komunisti su prema tome posebno naglašavali važnost komunističke partije i komunista u antifašističkoj borbi.⁷⁹

Ovo međutim nije u potpunosti neutraliziralo već spomenutu napetost između klasne i antifašističke borbe u ideologiji partije. Ova napetost se posebno ističe u odnosu prema kolaboracionistima u dokumentima i propagandi KPJ u prvim mjesecima nakon okupacije. KPJ tada pokušava pomiriti klasne i antifašističke elemente u vlastitoj ideologiji, a ovo se odražava i u prikazu kolaboracionista. Ustaško proglašenje NDH se u Proglasu CK KPJ narodima Jugoslavije od 15. travnja 1941. naziva izdajom, te se tvrdi da se svi jugoslavenski narodi bore za nezavisnost Jugoslavije, kao i „većina Hrvata“. Međutim proglašenje NDH se pobliže određuje kao izdaja „kakvoj nema premca u nizu izdaja hrvatske gospode i vlastele u historiji“.⁸⁰ Ovdje se ustaše očito istovremeno pokušava prikazati kao klasne i nacionalne neprijatelje, kao izdajnike hrvatskog naroda koje se poistovjećuje s „hrvatskom gospodom“, što se očito odnosi na pripadnike viših klasa. U nastavku proglasa se ističe da se NDH hrvatskom narodu u državnoj propagandi predstavlja kao nezavisna i slobodna hrvatska država. Oni međutim napominju da je Hrvatska okupirana od strane njemačkih i talijanskih trupa, NDH prema tome nije nezavisna i slobodna država, već „država šačice hrvatske gospode“. Hrvatsku gospodu se također krivi za širenje mržnje prema Srbima te se upozorava: „Znaj, hrvatski narode, da će historija sa prezrenjem osuditi one, koji svoju tobožnju nezavisnost grade sa judinim talirima i na ropstvu svoje krvne braće srpskog, slovenskog i ostalih naroda“. Naposljetku se „hrvatskoj gospodi“ odnosno ustašama i prijete: „Neka se ta gospoda malo zamisle o tome što očekuje njih za prolijevanje nedužne narodne krvi“.⁸¹ U istom proglasu se CK KPJ obraća i radnicima i radnicama Jugoslavije, u ovom dijelu proglasa je klasna borba više naglašena nego u prijašnjem u kojem je jako naglašena nacionalna izdaja ustaša. Kaže se

⁷⁸ Pleterski, et. al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 132 – 133.

⁷⁹ Gužvica, *Prije Tita*, 114 – 115.

⁸⁰ *Zbornik NOR-a* vol. 5, knj. 1, 5.

⁸¹ Isto, 6 – 7.

da su u Jugoslaviju ušli „najgori neprijatelji radničke klase“ koji žele uvesti „najcrnju reakciju“, ti neprijatelji su isti oni „koji drže u svirepom kapitalističkom ropstvu njemačku i talijansku radničku klasu“.⁸²

U pozivu CK KPH na općenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu objavljenom sredinom lipnja 1941. se i dalje pojavljuje ista napetost. U ovom proglasu se ustaše naziva „frankovačkom gospodom“ što opet ima očite klasne implikacije. Ustaše se naziva slugama Hitlera i Mussolinija i ističe se da su oni godinama „sa imperijalističkim osvajačima pripremali porobljivanje naše zemlje“, te da su pritom znali da ti osvajači „teže za porobljavanjem i komadanjem Hrvatske“. Frankovačka gospoda je prema njima tijekom travanjskog rata „podlo zabola narodu nož u leđa“. Vlada NDH se naziva „podružnicom imperijalističkih okupatora“ koja je dijelove Hrvatskog teritorija poput Dalmacije, Primorja i Međimurja predala Italiji odnosno Mađarskoj.⁸³

Kada se u istom proglasu obraćaju radnicima i radnicama pojavljuju se eksplicitni pozivi na klasnu borbu. Imperijalističke okupatore i njihove „frankovačke plaćenike“ se naziva zakletim neprijateljima radničke klase te piše da oni žele „da od vas učine pokorno roblje i da vas odvrate od vaše opravdane borbe za bolji život i ljepšu budućnost; oni nastoje da ovjekovječe kapitalistički jaram i da osiguraju nesmetano bogaćenje vaših izrabljivača“. Naposljetku se radnike poziva da stupaju „u prve redove oslobodilačke borbe hrvatskog naroda za istjerivanje okupatora iz naše domovine i za **KONAČNO OSLOBOĐENJE ISPOD KAPITALISTIČKOG JARMA** [op. a. izvorno napisano velikim slovima]“. U obraćanju seljacima se također ističe tlačenje koje vrši buržoazija. Seljacima se kaže „Vašim trudom i mukom tovi se buržoazija, dok vi gladujući zapadate u sve veću bijedu i ropstvo“ te ih se poziva da se udruže s radnicima koje također tlači buržoazija.⁸⁴ Čak se i eksplicitno poziva na stvaranje društvenog uređenja po uzoru na SSSR, tvrdi se da će radnici i seljaci zajednički „stvoriti novo društveno uređenje po uzoru Sovjetskog Saveza, u kom će radni narod ostvariti svoje istinsko nacionalno i socijalno oslobođenje i stvoriti sebi ljepši i sretniji život“.⁸⁵

Na kraju proglasa u obraćanju „radnicima, seljacima, vojnicima, građanima i svim rodoljubivim elementima“ se izravno povezuju klasna i antifašistička borba. Napominje se da su „kapital, gospoda sviju boja ponovo dokazala da ona ne samo nisu sposobna voditi

⁸² Isto, 7.

⁸³ *Zbornik NOR-a* vol. 5, knj. 1, 8 – 9.

⁸⁴ Isto, 10.

⁸⁵ Isto, 11.

oslobodilačku borbu hrv. naroda, nego da je čitava njihova politika samo jedan beskonačni lanac izdajstva nad hrv. narodom“. Prema njima Komunistička partija Hrvatske je jedina „ostala vjerna hrv. narodu i nastavlja borbu za njegovo nacionalno i socijalno oslobođenje“.⁸⁶ Slični ideološki motivi se pojavljuju i u Obavještenju o situaciji u zemlji koju je CK KPH objavio sredinom lipnja 1941. godine. Zanimljivo je da se ovdje uspoređuju Mačekova politika prema monarhističkim vlastima u Beogradu i Pavelićev odnos prema Mussolinijevom režimu, njihove politike se označavaju kao jednako izdajničke. Također ističe se da se neki članovi HSS-a, odnosno „agenti Engleske“, nadaju da će nakon raspada njemačke vojske HSS doći na vlast. Piscići obavještenja međutim kažu „Kad već dođe do rasula na fronti, onda će riječ imati radni narod, koji neće htjeti vlast engleskih lordova, već vlast radnog naroda, vlast Sovjeta“.⁸⁷ Naposljetku čak direktno govore o uspostavljanju „vlasti Sovjeta“, što gotovo sigurno isključuje mogućnost savezništva sa drugim antifašističkim snagama.

Naravno svi ovi proglašeni su objavljivani prije 22. lipnja 1941. kada je službena politička linija Kominterne još uvijek bila da je Drugi svjetski rat imperijalistički rat. Prema tome naglašavanje klasne borbe je bilo u potpunosti u skladu s ovom političkom linijom. Elementi ove političke linije se pojavljuju i u proglasima objavljenim samog 22. lipnja. U proglasu CK KPJ narodima Jugoslavije se piše da je SSSR napala „fašističko-kapitalistička banda, na čelu sa ludakom Hitlerom“. Prema proglasu ostale europske zemlje su bile brzo poražene u ratu zato što su bile vođene od strane „izdajničke kapitalističke klike“ i oslabljene zbog unutarnjeg djelovanja „petokolonaša“. S druge strane narodi SSSR-a su okupljeni oko „herojske partije boljševika“, oko svog „velikog i mudrog vođe druga Staljina“. Rat SSSR-a i Njemačke prema njima predstavlja borbu koja se vodi „ne samo radi odbrane zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovečanstva“.⁸⁸

U nastavku se u obraćanju hrvatskom narodu kao i u ranijim proglasima ističe da su ustaše i Pavelić nacionalni izdajnici i sluge okupatora. Osim toga sada se ističe i da Pavelić želi hrvatski narod iskoristiti za borbu protiv SSSR-a i „oslobodilačke borbe naših naroda“. Nakon toga se pokušava apelirati na nacionalni ponos Hrvata, postavljaju se pitanja poput „Nije li već taj, nevinom krvlju poprskani zločinac [op. a. Pavelić], naneo dovoljno sramote hrvatskom narodu?“.⁸⁹ Ustaše se i dalje prikazuju istovremeno kao klasni i nacionalni neprijatelj, jednako

⁸⁶ Isto, 12.

⁸⁷ *Zbornik NOR-a* vol. 5, knj. 1, 18.

⁸⁸ *Zbornik NOR-a* vol. 1, knj. 1, 12 – 13.

⁸⁹ Isto, 15 – 16.

kao što se u proglasu isprepleću klasne i antifašistička borba, sa nešto manjim naglaskom na klasnu borbu nego prije.

CK KPH je objavila vlastiti proglas povodom napada sila Osovine na SSSR. Ovdje se također i dalje pojavljuju elementi klasne borbe, pogotovo u osudi ustaša i Pavelića. Pavelića se optužuje da hrvatski narod gura u rat zbog kapitalističkih interesa, on je „je došao na vlast govoreći da donosi mir, a sada se sprema da nas šalje na klaonicu za interese kapitalističkih vlastodržaca“. Nakon toga se kaže da ustaše mobiliziraju vojnike u „kontrarevolucionarnu armiju“ koja će se boriti za održavanje „kapitalističkog sistema“ i koja će braniti „interese krupnih kapitalista i narodnih tlačitelja“.⁹⁰

Napad Njemačke i drugih sila Osovine na SSSR 22. lipnja 1941. označava još jednu promjenu političke linije Kominterne. Od ovog trenutka sovjetsko vodstvo i Kominternu su drugi svjetski rat proglasili antifašističkim ratom u kojem se sukobljavaju demokratske snage s jedne, i fašističke snage s druge strane. Ponovno je stvaranje narodnog antifašističkog fronta postalo službena politička linija Kominterne i svih komunističkih partija.⁹¹ Sovjetsko vodstvo se nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez okrenulo koncepciji Velikog domovinskog rata kao borbe za uništenje fašizma i oslobođenje svih naroda pod fašističkom okupacijom. Sovjetska vlada se u borbi protiv Njemačke oslanjala uglavnom na nacionalističke propagandne motive. Osim toga preko Kominterne svim komunističkim partijama je naređeno da započnu borbu za oslobođenje od fašizma te im je zabranjeno pozivanje na socijalističku revoluciju.⁹²

IKKI je već 22. lipnja poslao CK KPJ poruku u kojoj ističu da je potrebno „razviti pokret pod parolom stvaranja jedinstvenog nacionalnog fronta u zemlji i jedinstvenog internacionalnog fronta borbe naroda protiv fašizma“. Istovremeno se u poruci ističe i da je u trenutnoj etapi borbe potrebno govoriti o oslobodilačkoj borbi, a ne o socijalističkoj revoluciji. Matko Globačnik tvrdi da je proglas od 22. lipnja napravljen na temelju ove instrukcije IKKI, međutim u proglasima objavljenim povodom napada na SSSR i dalje ima elemenata klasne borbe što pokazuje da je u tom trenutku KPJ u propagandi još barem djelomično zagovarala staru politiku.⁹³

⁹⁰ *Zbornik NOR-a* vol. 5, knj. 1, 19 – 20.

⁹¹ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 142 – 143.

⁹² Matko Globačnik, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata* (Zagreb: Plejada, 2021), 166.

⁹³ Globačnik, *Historizam i marksizam*, 166 – 168.

Međutim u proglasima i općenito partijskoj propagandnoj produkciji nakon 22. lipnja 1941. se vidi da je u potpunosti usvojena nova politička linija. Ovo se vidi već u proglasima koje CK KPJ objavljuje tijekom srpnja 1941. godine. U proglasu narodima Jugoslavije od 12. srpnja borba SSSR-a se predstavljala kao borba za slobodu i nezavisnost svih okupiranih europskih naroda. Osim toga to je i borba „na život i smrt protiv najvećeg neprijatelja čovečanske slobode, kulture i napretka“. Ovu borbu SSSR vodi kao dio „jedinственog fronta svih demokratskih progresivnih snaga u borbi protiv mraka, nasilja i ropstva — protiv fašizma“.⁹⁴ Kao što se vidi borba SSSR-a se ne predstavlja kao klasna borba i fašizam se ne predstavlja kao klasni neprijatelj. Kod prikaza kolaboracionista se također naglasak prebacuje na njihovu nacionalnu izdaju, u propagandi protiv kolaboracionista se KPJ oslanja na nacionalističku ideologiju. Kolaboracioniste poput Ljotića i Aćimovića se naziva „izrodima srpstva“ koji služe „fašističkim gospodarima“. Kaže se da su oni zaslužili prijezir naroda i „sramnu smrt izdajica“. Hrvatima se poručuje da im veliku sramotu nanosi „ogavni izdajnik Pavelić i njegova ustaška banda“. Poziva ih se na otpor „protiv okupatora i ustaša koji idu u pohod protiv oslobodilačke borbe Srba, Crnogoraca i drugih naroda“.⁹⁵ Kolaboracionisti postaju isključivo nacionalni izdajnici, više ih se ne predstavlja kao klasne neprijatelje, „gospodu“ ili „buržoaziju“.

Proglas CK KPJ narodima Jugoslavije od 25. srpnja započinje pozivom na izmišljene tradicije „jugoslavenskih naroda“, na „slavna dela svojih predaka koji su hiljadu i više godina branili svoju rodnu grudu, natopljenu znojem i krvlju, koju su im hteli oteti grabežljivi osvajači i nametnuti im ropski jaram“. Nijemci, odnosno „njemački osvajač“, se predstavljaju kao „vekovni neprijatelj“ i „najveći neprijatelj svih južnih i drugih Slovena“. Ipak ovdje se i dalje fašizam naziva režimom „nezatne šake nemačkih barona i krupnih kapitalista“, međutim ovo je jedini element marksističke analize u ovom proglasu. Ustaše se u proglasu prikazuju kao izdajice i „malobrojna horda ubica“, a Pavelića se naziva banditom. Poziva se na obračun s ovim izdajicama: „Obračunajte s tim odvratnim izdajnicima čija izdaja nadmašuje sve izdaje u istoriji vaših naroda“. Naposljetku se poziva i na primjer Matije Gupca kao „narodnog heroja“ i borca „za pravdu i slobodu protiv nemačkih osvajača i tlačitelja naroda“.⁹⁶

Naglašavanje narodnooslobodilačke borbe i osuda jugoslavenskih suradnika sila Osovine kao nacionalnih izdajnika će se nastaviti skroz do kraja rata, dok će klasna borba biti

⁹⁴ *Zbornik NOR-a* vol. 1, knj. 1, 18 – 19.

⁹⁵ Isto, 19 – 20.

⁹⁶ Isto, 22 – 23.

gurnuta u pozadinu. Ovo se može vidjeti u tekstovima objavljivanim u *Biltenu* Glavnog i poslije Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslaviji. U prvom broju *Biltena Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije* se kao glavni cilj partizanskih odreda postavlja „oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv domaćih okupatorskih agenata (op. a. domaćih okupatorskih agenata podebljano u originalu) koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje naših naroda“. Najveći neprijatelj jugoslavenskog naroda je njemački fašizam i nakon toga „svi njegovi fašistički trabanti koji harače po našoj zemlji“. Zaključuje se da je sveta dužnost „svakog rodoljuba da se bori nemilosrdno do potpunog uništenja te fašističke bande“. Dodatno se naglašava da „treba nemilosrdno uništavati njihove domaće agente, razne narodne izdajice i provokatore, koji u masama predaju u ruke fašističkih krvnika najbolje sinove naroda i koji služe kao verni psi okupatora i teroristu naš narod“. Eksplicitno se zagovara politika Narodnog fronta: „Politička linija partizanskih odreda mora biti – narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije, bez razlike na politička i verska ubjeđenja“.⁹⁷

U drugom broju *Biltena* GŠ NOPOJ se kolaboracioniste u Hrvatskoj i Srbiji opet prikazuje kao nacionalne izdajnike. Autori pišu da su „fašistički agenti“ širili među narodom vjeru da je okupator došao pomoći jugoslavenskom narodu, primjeri ovih agenata i petokolonaša su „Ljotić-Aćimović u Srbiji, krvnička nakaza Pavelić sa Artukovićem, Budakom i ostalom bandom u Hrvatskoj“. Kolaboracionisti se također pojavljuju u ovom broju kao oni koji odgovaraju narod od vođenja narodnooslobodilačke borbe. Od ove borbe narod odvraćaju „narodne izdajice“, koji „ne mare ni za što drugo osim za svoj stomak, za svoj đep, za svoje obogaćenje, jer i ova narodna tragedija treba njima da donese profit“. Ovo je jedan od rijetkih primjera eksplicitno klasnog osuđivanja kolaboracionista, iako puno blažeg i sa puno manje korištenja marksističke terminologije nego u razdoblju prije napada na SSSR.⁹⁸

U četvrtom broju *Biltena* kolaboracionistička vlada osnovana 29. kolovoza 1941. u Srbiji se prikazuje kao „malo šugavo nedonošće“ generala von Dankelmana, glavnog zapovjednika njemačkih snaga u Srbiji. Članove vlade se naziva petokolonašima koje se optužuje da su sabotirali ratne napore Jugoslavije u Travanjskom ratu. Kasnije ih se naziva i izrodima uz čiju pomoć Nijemci žele organizirati „bratoubilački građanski rat u Srbiji“.⁹⁹ U istom broju se kaže da „Aćimovićeve policajci“ pomažu Nijemcima u egzekucijama srpskih

⁹⁷ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 1, 11.

⁹⁸ Isto, 20.

⁹⁹ Isto, 37.

civila i njihovom odvođenju u logore. Zato se od „rodoljuba“ traži da zapamte imena ovih „izroda“, a partizanskim odredima se poručuje da poduzmu mjere za „uništenje ovih izdajica na svakom koraku“.¹⁰⁰ Kao što se vidi pozivi na nasilje protiv kolaboracionista od samih početaka borbe nisu rijetkost.

Kolaboracioniste se također često prikazuje kao zločince raznih vrsta. U Biltenu od 1. 10. 1941. piše da Nedićevci i ljotićeveci „čine nečuvena zlodjela nad srpskim stanovništvom“. Oni „kolju srpske žene, djecu i starce isto onako kao što to čine i Pavelićeve ustaše u Hrvatskoj“.¹⁰¹ U sljedećem broju piše da su nedićevci i ljotićeveci „profesionalni pljačkaši, banditi, palikuće i ubice“. Kasnije se ističe da su isti „zveri“ zbog zločina nad ženama i djecom.¹⁰² U sastavu Nedićeve vojske se prema jednom broju Biltena nalazi „sve što je najgore u srpskom narodu: razni žandarski krvoloci, financi, pljačkaši i palikuće, obični kradljivci i ubice“.¹⁰³

Od devetog broja Biltena objavljenog 10. listopada 1941. počinje se govoriti o kaznama nad „narodnim neprijateljima“. Ovaj termin su jugoslavenski komunisti gotovo sigurno preuzeli iz Sovjetskog saveza gdje se on sve više koristi u drugoj polovici 1930-ih godina, u vrijeme provođenja politike Narodnog fronta. Narodni neprijatelj je bio gotovo sinonim za nacionalnog izdajnika. Ovaj termin je postao najpoznatiji tijekom Moskovskih procesa protiv starih boljševika koji su postali žrtve staljinističkih čistka. Njih se najčešće lažno optuživalo upravo za nacionalnu izdaju, suradnju s fašističkim silama, Njemačkom i Japanom.¹⁰⁴ U Jugoslaviji je pojam narodni neprijatelj prvi put sustavno definiran u Fočanskim propisima iz veljače 1942. Prema ovim propisima narodni neprijatelji su aktivni ustaše, četnici i svi ostali pripadnici kolaboracionističkih vojnih jedinica te svi oni koji su na bilo koji način pomagali okupatoru, njegovi kuriri, agitatori, špijuni.¹⁰⁵ Ova definicija je bila u sličnom obliku primjenjivana sve do kraja rata, pa i u poraću.

Prema Uredbi o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije objavljenoj u svibnju 1944. godine narodni neprijatelji su „svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih

¹⁰⁰ Isto, 43.

¹⁰¹ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 1, 72.

¹⁰² Isto, 95.

¹⁰³ Isto, 133.

¹⁰⁴ Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, 3. izd. (New York: Oxford University Press, 2008), 163 – 170; Sheila Fitzpatrick, „Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia“, *The Journal of Modern History*, vol. 65, br. 4 (1993), 763 – 766.

¹⁰⁵ Goldstein, *Tito*, 367. – Provjeri još što tamo točno piše.

oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu s okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje. Svi oni koji razaraju narodnu vojsku ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatora; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.“¹⁰⁶ Ova definicija je vrlo široka i rastezljiva i može se primijeniti i na one koji nisu uopće bili pripadnici kolaboracionističkih jedinica. Međutim važno je primijetiti da se narodnog neprijatelja ne definira pripadnošću određenoj klasi, što su neki pojedini komunisti radili.

Mnogi povjesničari poistovjećuju pojam narodnog neprijatelja i klasnog neprijatelja. Npr. Leček i Geiger ta dva pojma koriste naizmjenično kao da je riječ o sinonimu, za njih su i narodni i klasni neprijatelji oni koji se nisu slagali s revolucionarnim ciljevima komunista.¹⁰⁷ Međutim, kao što je već istaknuto, narodni neprijatelj je termin koji je u široku upotrebu u komunističkim partijama ušao u vrijeme politike Narodnog fronta, posebno tijekom Moskovskih procesa koje su sve komunističke partije podržale. Narodni neprijatelj je najčešće bio sinonim za nacionalnog izdajnika. S druge strane termin klasni neprijatelj je termin koji se koristio tijekom ruske revolucije i koji je označavao pripadnike cijelih klasa koje se smatralo neprijateljima, buržoaziju, plemstvo i bogatije seljake.¹⁰⁸ Komunističke partije su također često govorile o klasnom neprijatelju no nakon uvođenja politike Narodnog fronta ovaj termin je ispao iz upotrebe zbog promijene političke linije, pripadnici neprijateljskih klasa su sada mogli biti saveznici u antifašističkoj borbi.

Iako je KPJ u svojim propagandnim organima nakon 22. lipnja klasnu retoriku uglavnom marginalizirala, unutar partije su neki i dalje zagovarali oštriju klasnu politiku. U kolovozu 1941. član politbiroa CK KPJ Milovan Đilas govori da je „antifašistička revolucija samo jedna nužna faza proleterske revolucije“. U prosincu 1941. Tito prihvaća ovu ljevičarsku liniju, vodstvo KPJ tada smatra da savez između SSSR-a i Britanije slabi i da nakon pobjede SSSR-a kod Moskve dolazi do druge, proleterske, faze revolucije.¹⁰⁹ Ovu novu fazu revolucije je u praksi ipak i dalje obilježavala primarno borba protiv „petokolonaša“, odnosno borba

¹⁰⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, priredili Zdravo Dizdar ... et al. (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005), 38.

¹⁰⁷ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 16.

¹⁰⁸ Fitzpatrick, „Ascribing Class“, 749 – 753.

¹⁰⁹ Banac, *With Stalin against Tito*, 81.

protiv četnika u Istočnoj Bosni, Istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori. U ovim borbama neke partizanske jedinice su isticale parole protiv Britanaca koje se smatralo pokroviteljima četnika. Partizani su u ovoj fazi, fazi koja se naknadno nazivala lijevim skretanjima, izgubili dosta pristalica koji su prišli četnicima te dolazi do postupnog odustajanja od ove politike pod pritiskom gubitaka na bojnopolju i instrukcija iz Kominterne.¹¹⁰

U ovoj relativno kratkoj fazi je definitivno došlo do povezivanja klasnih i narodnih neprijatelja, čak je sam Tito u to vrijeme govorio „Likvidirat ćemo kulaka, ali ne zato što je kulak već zato što je petokolonaš“.¹¹¹ Međutim ni tada klasna borba nije u potpunosti nadvladala antifašističku borbu, glavna meta su i dalje bili navodni „petokolonaši“. Ipak nakon ovog perioda Narodnooslobodilački pokret više neće povezivati klasnu i antifašističku borbu u vlastitoj ideologiji, od tada pa do kraja rata se borba vodi, barem prema tadašnjim tvrdnjama samog vodstva NOP-a, isključivo protiv kolaboracionista, odnosno narodnih izdajica i okupacijskih trupa. Kolaboracioniste se napada zato što su „nacionalni izdajnici“ i „ratni zločinci“, a ne zato što su klasni neprijatelji, sluge buržoazije.

Naravno ovo ne znači da je klasna borba i marksistička analiza u potpunosti izbačena iz propagande NOP-a i pogotovo iz propagande koju je KPJ širila među svojim članstvom. Matko Globačnik ističe da su politički komesari u partizanskim jedinicama bili predratni komunisti koji su prošli marksističke kurseve te su se bavili pitanjima proleterske revolucije, diktature proleterijata, uloge partije, „marksističkom političkom ekonomijom“, i seljačkim i nacionalnim pitanjem. Oni su nakon toga držali kurseve i u partizanskim partijskim ćelijama.¹¹² Ovdje je međutim potrebno istaknuti da svi partizani nisu bili članovi partije, naprotiv većina nije bila u partiji, a politički komesari nisu bili zaduženi samo za vođenje partijskih organizacija u partizanskim jedinicama već su bili zaduženi i za održavanje morala i vojne discipline. U početnim fazama ustanka politički komesari nekada čak uopće nisu bili komunisti.¹¹³

Čak i u Biltenu Vrhovnog štaba nalazimo neke elemente marksističke analize i pozivanja na klasnu borbu. Npr. u članku objavljenom u trobroju za rujnu, listopad i studeni 1942. o stvaranju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije se ističe da se „vojska stvarala od seljaka, radnika, poštene inteligencije i omladine sela i grada“.¹¹⁴ Navođenje seljaka, radnika i

¹¹⁰ Globačnik, *Historizam i marksizam*, 181.

¹¹¹ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 287.

¹¹² Globačnik, *Historizam i marksizam*, 174 – 176.

¹¹³ Trifković, *Sea of Blood*, 44.

¹¹⁴ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 1, 195.

poštene inteligencije kao klasa od kojih se stvarala vojska nikako nije slučajno, to su klase koje su 1930-ih godina u SSSR-u slavljene kao graditelji socijalizma.¹¹⁵ U istom broju je povodom godišnjice Oktobarske revolucije izdana „Dnevna zapovijest za 7 novembar“. U njoj se glorificiraju navodna postignuća sovjetskog društva i države, postignuća „Velike oktobarske socijalističke revolucije“. Međutim više nema poziva na klasnu borbu, a kolaboracioniste se naziva isključivo nacionalnim izdajicama. Partizane se predstavlja kao nasljednike nekih slavni tradicija jugoslavenskih naroda i suprotstavlja ih se izdajicama: „vi perete ljagu kojom su izdajnici Pavelić, Nedić, Draža Mihailović i drugi okaljali slavne tradicije naših naroda“.¹¹⁶

Ovakav prikaz kolaboracionista kao nacionalnih izdajnika i zločinaca je postao dominantan sve do kraja rata. U dvobroju lista Proleter, glavnog tiskovnog organa CK KPJ, za razdoblje od ožujka do travnja 1942. je objavljen članak Milovana Đilasa *Pod skutom okupatora*.¹¹⁷ Isti članak je pod naslovom Pod skutama okupatora kao brošuru objavio Kotarski komitet Cazin. U brošuri se “parazitske krupno-kapitalističke klike” optužuje za izdaju naroda, ove klike su se pridružile “krvožednim okupatorima i otvorenim narodnim izdajnicima”. Ove klike se “uvlače pod skute Hitlera i Mussolinija” i vode “protunarodnu politiku”.¹¹⁸ Ovdje se ponovno pojavljuju tragovi klasne retorike, “kapitalističke” klike se optužuje za nacionalnu izdaju. Međutim u istoj brošuri se klasni rat spominje u negativnom kontekstu, kao nešto što bi koristilo neprijatelju: “Činjenica da reakcionarne klike nameću klasni rat, nikako ne znači da treba suzbiti narodno oslobodilačku borbu. Sužavanje te borbe značilo bi nalijetanje na ljepak izroda naroda”. Ističe se da se danas “izdajnici iz redova pokvarene gospode množe” no istovremeno i da je pogrešno kažnjavati kulaka samo zato što je kulak, isto kao što je nedopustiv i “svaki liberalni odnos prema petokolonašima, demoralizatorima i izdajnicima”.¹¹⁹

Tito je u ožujku 1944. godine objavio članak „Borba naroda porobljene Jugoslavije“. Ovaj članak je predstavljao analizu narodnooslobodilačke borbe od njenih početaka sve do 1944. godine. Prema Titu obranu države u Travanjskom ratu su podržavali radnici, seljaci, omladina i poštena inteligencija dok je državni aparat sabotirao obranu zemlje. Ustaše su prema članku „izrodi hrvatskog naroda“, a njihov vođa Pavelić je „zlikovac“ i „pitomac Musolinija i

¹¹⁵ Fitzpatrick, „Ascribing Class“, 763 – 766.

¹¹⁶ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 1, 201.

¹¹⁷ *Proleter: organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije : 1929-1942.*, ur. Pero Morača (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968), 795 – 797.

¹¹⁸ HR HDA, 1378, kutija 3, *Pod skutama okupatora* (Zb-br-3/97), 2 – 3.

¹¹⁹ Isto, 5.

Hitlera“.¹²⁰ Borbu protiv Mihailovićevih četnika u Srbiji 1941. godine prikazuje kao pokušaj partizana da se „uništi izdajnička klika“. Nakon toga su prema njemu Baja Stanišić, major Đurišić i drugi oficiri koje je poslao Draža Mihailović u Crnoj Gori razbili „jedinstvo crnogorskog naroda stvaranjem četničkih odreda“.¹²¹

Prema kolaboracionistima isti stav ima i Andrija Hebrang u brošuri koja je objavljena krajem 1944., prije kapitulacije Bugarske i njegove kasnije smjene sa pozicije Političkog sekretara CK KPH. Sam naslov brošure već puno govori, glasi „Izdajice položite oružje inače ćete biti uništeni“. Za Hebranga Mačekove pristalice su “izdajnička gospoda” i povezuje ih s kolaboracionistima. U nekom letku su prema Hebrangu „Mačekovci“ navodno pozvali sve hrvatske vojnike da ne odlažu oružje, bez obzira na to u kakvoj se kolaboracionističkoj jedinici nalazili. Hebrang na ovo odgovara: “Dakle, ta izdajnička gospoda, koja su ranije pozivala sve vojne obveznike u domobranstvo kao tobože hrvatsku vojsku, proglašuju danas i ustaške koljače i legionare i švabsko-ustašku miliciju “slobodnom hrvatskom narodnom vojskom””. Vidimo da posebno kritizira nedostatak diferencijacije između domobranstva i ostalih kolaboracionističkih jedinica. Hebrang naposljetku zaključuje: “Dobro je, gospodo, da ste jednom zaigrali otvorenim kartama. Vezali ste se s izrodima hrvatskog naroda, ustaškim koljačima. Budite spremni da s njima zajedno podijelite i sudbinu”. Poziva se sve zavedene na predaju, a “ako oni to ne učine, neka si pripišu posljedice. No tada će biti prekasno. Ništa im ne će pomoći licemjerne jadikovke o žrtvama”.¹²²

Krajem rata, pa čak i nakon kraja rata, je prikaz kolaboracionista kao nacionalnih izdajnika i zločinaca još više naglašen. Kao što se vidi iz prijašnjih citata u partizanskoj propagandi se pripadnike kolaboracionističkih jedinica, a često i pripadnika vojski sila Osovine, nazivalo „banditima“. Od 8. svibnja štabovi JA šalju brzojave postrojbama u kojima se kaže da se svi vojnici i oficiri koji pružaju otpor nakon 8. svibnja stavljaju izvan statusa ratnih zarobljenika i treba ih tretirati kao bandite osim ako se organizirano predaju.¹²³ Njih se nije nazivalo banditima samo zato da bi ih se prikazalo kao zločince, već i zato što se time ratnog suparnika svelo na razinu pobunjenika. Ovo je značilo da se sa zarobljenim „banditima“ može postupati u skladu s državnim zakonom odnosno kaznenim pravom, a ne u skladu s međunarodnim zakonima o vođenju rata, a kazneno pravo uvijek predviđa puno strože kazne,

¹²⁰ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 12, 326 – 327.

¹²¹ Isto, 334 – 335, 342.

¹²² HR HDA, 1378, kutija 6, *Izdajice položite oružje inače ćete biti uništeni* (ZB-Br-7/232), 3 – 6.

¹²³ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 70.

pogotovo za nacionalnu izdaju i pobunu.¹²⁴ Naposljetku se može zaključiti da su kolaboracionisti u ideologiji NOP-a i KPJ nakon prvih mjeseci okupacija prikazivani pretežno kao nacionalni izdajnici, ratni zločinci i „banditi“. Ipak da bi se moglo analizirati nasilje nad kolaboracionistima potrebno je istražiti i kako se ovo nasilje u praksi provodilo tijekom cijelog trajanja Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji.

¹²⁴ Armitage, *Civil Wars: A History in Ideas*, 130 – 132, 185 – 186.

Partizanske jedinice u borbi protiv kolaboracionista i njihovo postupanje prema ratnim zarobljenicima

Osim ideologije nasilje uvjetuje i organizacija vojnih jedinica koje ga vrše. Glavni počinitelji nasilja nad kolaboracionistima 1945. godine su bili pripadnici Jugoslavenske armije, Korpusa narodne obrane Jugoslavije i obavještajne službe OZN-e. Ipak razvoj Jugoslavenske armije je bio puno drugačiji od razvoja drugih vojski koje su sudjelovale u Drugom svjetskom ratu. Krajem rata Jugoslavenska Armija je gotovo u potpunosti samostalno držala front na cijelom području Jugoslavije nasuprot njemačkoj Grupi armija E. Na kraju su jedinice JA i samostalno oslobodile cijeli jugoslavenski teritorij u završnim operacijama 1945. godine.¹²⁵ Međutim Jugoslavenska armija, za razliku od većine drugih armija koje su djelovale u Drugom svjetskom ratu, nije bila vojska koju je država organizirala i financirala, nije bila vojska Kraljevine Jugoslavije. Jugoslavenska armija je nastala na temelju narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije koje je KPJ počela organizirati nakon napada sila Osovina na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. godine.¹²⁶

KPJ prije 1941. nije imala vlastite vojne jedinice, čak nije imala ni formalno organizirane paravojne jedinice kao što je HSS imao Hrvatsku seljačku stražu i Hrvatsku građansku stražu. Međutim ovo ne znači da KPJ nije bila militantna i militaristički organizirana. Marksizam je od svojih početaka u djelima Karla Marxa imao jednu izrazito militantnu crtu. Marx se u svojim djelima gotovo uopće nije bavio nasiljem no smatrao je da je nasilje potrebno za rađanje svakog novog oblika iz starog oblika društva.¹²⁷ Relativno pozitivna ocjena nasilja se puno više ističe kod Vladimira Lenjina. On se u kontekstu Prvog svjetskog rata suprotstavio pacifističkim sloganima o borbi za mir sa sloganom o pretvaranju imperijalističkog rata u internacionalni klasni građanski rat u okviru kojeg bi proleterijat podigao svjetsku revoluciju.¹²⁸

KPJ je i prije invazije sila Osovine na Jugoslaviju bila svjesna mogućnosti da će do ovog napada doći. Neke posebne pripreme za sam rat nisu provedene no proveden je proces „boljševizacije“ partije paralelno s dolaskom Tita u vodstvo partije. Boljševizacija je značila centralizaciju partije i njeno militariziranje u smislu da je postalo obavezno izvršavati naredbe

¹²⁵ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 228; Gaj Trifković, *Sea of Blood: A Military History of the Partisan Movement in Yugoslavia 1941-45* (Warwick: Helion and Company, 2022), 374 – 389.

¹²⁶ Pleterski, et. al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 184, 191.

¹²⁷ Mayer, *The Furies*, 77.

¹²⁸ Armitage, *Civil Wars: A History in Ideas*, 157 – 158.

bez rasprave.¹²⁹ Kao što je prije istaknuto KPJ je svoje članstvo u tijeku travanjskog rata pozvala da sudjeluju u obrani zemlje i u propagandi je hvalila one koji su branili Jugoslaviju. Dana 10. travnja 1941. je u Zagrebu održana sjednica Politbiroa CK KPJ na kojoj je odlučeno da će se izdati proglas narodima Jugoslavije sa pozivom na borbu protiv okupatora, ovaj proglas je objavljen 15. travnja. Na istoj sjednici je CK KPJ formirao Vojni komitet s Titom na čelu. Na sjednicama 11. i 12. travnja su donesene odluke o prikupljanju oružja, širenju propagande protiv kolaboracionista i okupatora, privlačenja što većeg broja ljudi u SKOJ i KPJ te organiziranju udarnih grupa za sabotaže.¹³⁰ Nakon toga početkom svibnja je u Zagrebu održano savjetovanje rukovodioca KPJ iz cijele Jugoslavije osim Makedonije. Na savjetovanju se zaključuje da treba surađivati s građanskim strankama koje se bore protiv okupatora, no istovremeno kažu da treba razotkrivati one građanske snage koje samo verbalno govore protiv okupatora no protivnici su oslobodilačke borbe poput emigrantske vlade. Odlučeno je i da se po uzoru na vojni komitet pri CK KPJ osnuju i vojni komiteti u drugim partijskim rukovodstvima.¹³¹

KPJ je u to vrijeme organizacija sa oko 8000 do 12 000 članova u Jugoslaviji, uz 30 000 do 50 000 članova SKOJ-a. Nakon uništenja Jugoslavije KPJ je bila jedina partija koja je imala članove i organizacije na cijelom teritoriju države. Iako su se KPJ i sve s njom povezane organizacije pripremale za pokretanje otpora oružanih akcija sve do 22. lipnja 1941. nije bilo. Komunisti nisu pokrenuli oružanu borbu, a s druge strane još nije bilo masovnih uhićenja i likvidacija komunista od strane okupacijskih vojnih snaga i kolaboracionističkih režima.¹³² Ipak s obzirom na pripreme od strane komunista i ideološko neprijateljstvo sukob između komunista i kolaboracionističkih i okupacijskih vojnih jedinica je bio neizbježan i pitanje vremena.

Kao što je već istaknuto 22. lipnja je Kominternu povodom napada sila Osovine na SSSR naredila svim komunističkim partijama u okupiranim zemljama pokretanje borbe protiv vojnih jedinica sila Osovine. Tog dana je CK KPJ objavio svoj *Proglas narodima Jugoslavije* u kojem se ističe da je borba SSSR-a istovremeno i borba svih naroda Jugoslavije.¹³³ Ubrzo nakon toga 27. lipnja 1941. Vojni komitet CK KPJ je preimenovan u Glavni štab

¹²⁹ Goldstein, *Tito*, 174 – 176.

¹³⁰ Ivan Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji: 1941 – 1945* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 58.

¹³¹ Isto, 62 – 64.

¹³² Trifković, *Sea of Blood*, 28 – 29.

¹³³ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*, 3. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 51.

Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije s Titom kao Vrhovnim komandantom. Naposljetku je na sjednici Politbiroa CK KPJ 4. srpnja odlučeno da će se pokrenuti oružana oslobodilačka borba te su donesene prve upute o vođenju borbe. Na istom sastanku su pojedini članovi Politbiroa poslani u razne dijelove zemlje kao organizatori borbe.¹³⁴

Izbor naziva partizanski odred nije bio slučajan. Partizan kao naziv za pripadnike neregularnih vojnih jedinica koje djeluju iza neprijateljskih linija je postao poznat tijekom Ruskog građanskog rata kada je Crvena armija imala partizanske jedinice u Sibiru koji je bio pod kontrolom Bijele armije i stranih okupacijskih trupa. Tijekom Drugog svjetskog rata naziv partizan se u većini okupiranih zemalja koristio kao naziv za one koji su se borili protiv okupacijskih i kolaboratorskih vojnih jedinica. Traverso ističe da je Carl Schmitt dao najbolju definiciju partizana, prema njemu partizan je neregularni vojnik sa jako dubokom motivacijom za borbu koja izvire iz njegovog političkog angažmana, što nam govori i sama etimologija naziva koja dolazi od riječi partija. Osim toga partizani su najčešće vrlo jako povezani s određenim teritorijem i organska veza sa stanovništvom im puno pomaže u vođenju rata. Seljaci im pomažu u ruralnim područjima kao i građani u gradovima. Naposljetku Traverso zaključuje da je partizan „centralna figura u ratu u kojem se oslanjao na *justa causa*, ali nije priznavao *justus hostis*-a“.¹³⁵

U članku *Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda* u prvom broju Biltena Glavnog štaba NOPOJ Tito piše o karakteristikama i glavnim zadacima partizanskih odreda. Naglašava se da partizanski odredi nisu formacija neke političke partije ili grupe, pa čak ni komunističke partije, „bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima“, već su to „borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko opredjeljenje“. Uvjet za pristupanje partizanima nije bila pripadnost komunističkoj partiji no bio je pristanak na specifičnu politiku vođenja nacionalno oslobodilačke borbe.¹³⁶

Tijekom srpnja i kolovoza dolazi do izbijanja masovnih ustanaka diljem Jugoslavije. U NDH masovni ustanci izbijaju uglavnom u područjima u kojima dominira srpsko stanovništvo koja su bila teško pogođena ustaškim terorom poput Like, Korduna, Banije, Istočne Hercegovine i dijelova Bosne. Ustanci izbijaju i u Zapadnoj Srbiji i Crnoj Gori, a u Sloveniji,

¹³⁴ Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji: 1941 – 1945*, 70; Goldstein, Tito, 204.

¹³⁵ Traverso, *Fire and Blood*, 77 – 81.

¹³⁶ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 1, 11 – 12.

te Dalmaciji i ostalim dijelovima Hrvatske se stvaraju partizanski odredi iako još nema masovnih ustanaka.¹³⁷ Nakon prvih masovnih ustanaka pojavila se potreba ujednačavanja organizacije partizanskih jedinica u cijeloj Jugoslaviji. Zbog ovoga je 26. rujna sazvana konferencija Glavnog štaba i CK KPJ u Stolicama kod Krupnja u Zapadnoj Srbiji. Prema Gaju Trifkoviću ova konferencija je bila početak procesa regularizacije kojemu je svrha bila postupno gerilske jedinice pretvoriti u međunarodno priznatu vojsku buduće jugoslavenske republike. Na ovoj konferenciji je propisana jedinstvena struktura partizanskih jedinica za cijelu zemlju, najveća jedinica je odred, odred se sastoji od dva do četiri bataljuna, bataljun od tri čete od kojih svaka ima po tri voda. Osim toga odlučeno je da se u svakoj jugoslavenskoj pokrajini stvori Glavni štab, koji će biti podvrgnuti preimenovanom Vrhovnom štabu i njegovom Vrhovnom komandantu Titu.¹³⁸

Po pitanju zapovjedne strukture samih odreda odlučeno je da odredima i bataljonima zapovijedaju štabovi koji se sastoje od zapovjednika, političkog komesara i njihovih zamjenika.¹³⁹ Oficirska pozicija političkog komesara je još jedna stvar koju su partizani preuzeli od Crvene armije u vrijeme građanskog rata. Tada su politički komesari postavljeni u jedinicama Crvene armije da bi politički obrazovali vojnike, ali i da bi istovremeno kontrolirali rad časnika u vojsci koji su mahom bili caristički časnici te ih se zato smatralo vrlo nepouzdanima. Politički komesari su u takvoj situaciji imali ovlasti da ponište svaku odluku časnika koju su smatrali lošom ili potencijalno izdajničkom.¹⁴⁰ U partizanskim jedinicama su politički komesari ipak imali bitno ograničenije ovlasti. Formalno su bili ravnopravni sa zapovjednicima jedinica, međutim zapovjednici su imali glavnu riječ u vođenju vojnih operacija dok su politički komesari uglavnom bili ograničeni na političko obrazovanje vojnika, brigu o disciplini, kulturnom životu i moralu u jedinicama, borbu protiv špijuna te su nekada bili organizatori partijskih ćelija u samim jedinicama.¹⁴¹

Matko Globačnik smatra da je KPJ pomoću političkih komesara provodila „suptilniju marksističku indoktrinaciju hrvatskih i srpskih partizana seljačke provenijencije“ te je preko njih kao „prenositelja marksističko-lenjinističke ideologije“ osiguravala svoju buduću

¹³⁷ Trifković, *Sea of Blood*, 35 – 80.

¹³⁸ Isto, 43.

¹³⁹ Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije : pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945.* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), 66.

¹⁴⁰ Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, 88.

¹⁴¹ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 107; Trifković, *Sea of Blood*, 44.

političku dominaciju.¹⁴² Prema njemu politički komesari su bili predratni komunisti koji su prošli marksističke kurseve na kojim su se bavili pitanjima proleterske revolucije, diktature proleterijata, uloge partije, „marksističkom političkom ekonomijom“, i seljačkim i nacionalnim pitanjem. Globačnik uz to citira jedan dio brošure *Oktobar 1917 – 1941. g.* u kojem se političke komesare uglavnom predstavlja kao najbolje borce za narodno oslobođenje. Međutim spominje se i da su oni „garancija boljševičke politike“ i da su nasljednici „velikog sina Hercegovine“ Blagoja Parovića, člana CK KPJ koji je poginuo u Španjolskoj u borbi na republikanskoj strani, u Internacionalnim brigadama.¹⁴³

Politički komesari su zasigurno imali ulogu u „indoktriniranju“ pojedinih partizana odnosno u političkom radu u partijskim ćelijama unutar partizanskih jedinica. Međutim, kao što je već prije istaknuto, njihova funkcija je bila puno šira i uključivala je i brigu o disciplini i moralu u jedinicama. Političko obrazovanje koje su politički komesari vršili u jedinicama se uglavnom svodilo na objašnjavanje „karaktera i ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta, bratstva i jedinstva, borbene solidarnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti kao bitnih uslova pobjede“.¹⁴⁴ Ukratko naglasak je bio na nacionalnim odnosno narodnooslobodilačkim elementima ideologije NOP-a. Osim toga sve do 1942. politički komesari su u partizanskim jedinicama uglavnom bili izabirani, te prema tome, kao što ističe Gaj Trifković, nisu uvijek bili članovi KPJ, on ističe slučajeve kada su teolog i bivši žandar postali politički komesari partizanskih jedinica.¹⁴⁵ Prema tome postojanje političkih komesara u partizanskim jedinicama definitivno nije dokaz da su te jedinice provodile komunističku revoluciju kao što to tvrdi Globačnik. Međutim postojanje političkih komesara je zasigurno dokaz da se nastojalo politički usmjeravati borce u partizanskim jedinicama.

U početku u komandama partizanskih odreda nisu postojali posebni obavještajni odjeli, te funkcije su obavljale komande i štabovi. Nakon savjetovanja u stolicama u štabovima odreda se određuju pojedinci koji se bave tim poslom. U Sloveniji je u kolovozu 1941. formirana Obavještajna i sigurnosna služba, Varnostna in obveščevalna služba Osvobodilne fronte – VOS. Ova služba je formirana bez znanja i odobrenja Izvršnog odbora Osvobodilne fronte po naredbi CK-a KPS. Kontrola nad obavještajnom službom se već tada smatrala vrlo važnom te

¹⁴² Globačnik, *Historizam i marksizam*, 173, 176.

¹⁴³ Isto, 174 – 178.

¹⁴⁴ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 107 – 109.

¹⁴⁵ Trifković, *Sea of Blood*, 44.

je Edvard Kardelj 29. ožujka 1942. pisao Titu da je VOS u potpunosti pod kontrolom partije.¹⁴⁶ Sa stvaranjem odreda se paralelno stvaraju i sudovi, prva kodifikacija partizanskih sudova se nalazi u Partizanskom zakoniku iz Slovenije, prema njemu se sudovi formiraju prema potrebi. U ustaničkim područjima pri komandama nastaju prvi stalni vojni sudovi. Nekada politički komesari i komande sude pripadnicima vlastitih jedinica. Krajem 1941. je Vrhovni štab naredio da se u svim odredima i brigadama formiraju vojni sudovi. S ovom naredbom dolazi do ujednačavanja vojnog sudstva u partizanskim jedinicama.¹⁴⁷

Partizanski odredi su sve do kraja 1941. godine bile osnovne i najveće vojne jedinice Narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim odredi su bili teritorijalne jedinice, usko vezane uz teritorij na kojem su formirane. Vrhovni štab je ograničenja odreda kao teritorijalnih jedinica primijetio u tijeku njemačke ofenzive na oslobođeni teritorij u Zapadnoj Srbiji krajem 1941. godine kada su Nijemci gotovo u potpunosti istjerali partizane s tog teritorija i nanijeli im teške gubitke. Pripadnici odreda se nisu željeli boriti daleko od svojih kuća i takve jedinice su bile gotovo beskorisne u vođenju borbe na nacionalnoj razini. Zbog toga je Tito kao Vrhovni komandant 21. prosinca 1941., na Staljinov rođendan, u gradu Rudo u Istočnoj Bosni od 1000 partizana koji su se uspjeli povući iz Srbije stvorio 1. proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu. Brigada je bila formirana od 1000 boraca, od toga 450 su bili članovi KPJ, 260 članovi SKOJ-a a ostatali su bili simpatizeri partije.¹⁴⁸

Autori monografije *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije* ističu da je formiranje brigada bilo početak ostvarivanja ideje pretvaranja „partizanske borbe u narodni rat“. Brigade su bile neophodne kao pokretne, manevarske jedinice nasuprot odredima kao teritorijalnim jedinicama.¹⁴⁹ Stvaranje brigada prema tome predstavlja još jedan korak u procesu regularizacije vojnih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta. Iz naziva „proleterska“, iz datuma osnivanja brigade, kao i iz samog sastava brigade je vidljivo da se naglašavao „komunistički“ karakter te jedinice. U naredbi o stvaranju 1. proleterske piše da ju je stvorio CK KPJ u dogovoru s Vrhovnim štabom, a svrha jedinice je borba protiv „okupatora i narodnih izdajica“. U Foči je Vrhovni štab izdao *Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada* u kojem se proleterske brigade definiraju kao „vojne udarne formacije naroda Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije“. Osim toga u statutu piše i da je svrha brigada i borba

¹⁴⁶ Zdenko Radelić, „KPJ i sigurnosno-obavještajni sustav u Hrvatskoj (1941.-1951.)“, *Historijski zbornik* vol. 68, br. 1 (2015), 77 – 78.

¹⁴⁷ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 92 – 93.

¹⁴⁸ Trifković, *Sea of Blood*, 52 – 55.

¹⁴⁹ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 117.

protiv nacionalnog i ekonomskog ugnjetavanja uz borbu protiv okupatora. Autori monografije Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, kao i mnogi povjesničari danas, smatraju da je ovo dokaz da su brigade bile revolucionarna vojska u socijalističkom smislu.¹⁵⁰ Međutim ovu tezu tek treba potkrijepiti istraživanjem, kao i pitanje da li je taj navodno revolucionarni karakter uvjetovao nasilje ovih jedinica nad pripadnicima kolaboracionističkih jedinica.

Prva proleterska se pokazala kao vrlo pouzdana, sposobna i strateški važna jedinica te je zato 1. ožujka 1942. u Foči osnovana II. proleterska brigada. Glavni štabovi su dobili dozvolu da formiraju manje mobilne jedinice, ove su se prema prvotnom planu trebale nakon nekog vremena pridružiti 1. proleterskoj da bi se od nje napravila sve-jugoslavenska brigada, no ovaj plan je naposljetku napušten i ove jedinice će biti jezgre budućih brigada.¹⁵¹ Operativna grupa od 4 brigade je 24. lipnja 1942. krenula na marš od tromeđe Crne Gore, Istočne Hercegovine i Sandžaka sve do ustaničkih područja u Hrvatskoj, Lici, Kordunu i Baniji. Tijekom ovog marša je na području zapadne Bosne, Like, Banije i Korduna stvoren kompaktan oslobođeni teritorij koji su Nijemci nazivali „Titova država“, zbog izrazite unutarnje stabilnosti. Nakon kraja većih ofenzivnih operacija 1. studenog vojno krilo NOP-a je promijenilo ime u Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije. Istovremeno se formiraju i divizije, krupnije mobilne jedinice sastavljene od brigada, i korpusi koji su bili teritorijalne formacije. Vrhovni štab također prolazi kroz period promjena, ima sedam odjela, operativni, obavještajni, ekonomski, vojno pravni, odjel za pozadinska područja, te tehnički i medicinski te odvojenu komisiju za borbu protiv špijuna i pete kolone što je bila klica buduće obavještajne službe na čelu s Rankovićem.¹⁵²

Naposljetku je u Bihaću 26. i 27. studenog 1942. konstituirano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije kao centralno predstavničko tijelo partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Među vodstvom NOP-a se razmišljalo i o stvaranju NKOJ-a, vlade koja bi se suprotstavila izbjegličkoj vladi u Londonu. Međutim Kominternu je ovo odbila i privremeno se odustalo od ovih planova.¹⁵³ U isto vrijeme dolazi i do daljnjeg razvoja obavještajnih službi u NOVJ. Vrhovni štab je 2. prosinca 1942. izdao naredbu da se u cijeloj Jugoslaviji treba formirati jedinstvena obavještajna služba. U skladu s tom naredbom pri glavnim štabovima su formirani glavni obavještajni centri, njima su bili podređeni pomoćni obavještajni centri u

¹⁵⁰ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 119 – 122.

¹⁵¹ Trifković, *Sea of Blood*, 96.

¹⁵² Isto, 140 – 143.

¹⁵³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, knj. 2 (Beograd: Nolit, 1988), 220.

pojedinin regijama. Pomoćnim obavještajnim centrima su bili podređeni rejonski obavještajni centri preko kojih su djelovali povjerenici u selima i općinama. U travnju 1943. po naređenju Vrhovnog komandanta je pri Vrhovnom štabu stvorena Komisija za suzbijanje pete kolone i terorizma, a u svim većim jedinicama počinje formiranje četa i bataljona za borbu protiv pete kolone. Naposljetku je pri Vrhovnom štabu u rujnu 1943. stvoren Odsjek za zaštitu naroda koji je imao zadaću uspostavljanja obavještajne mreže na cijelom teritoriju zemlje za borbu protiv „neprijateljske špijunaže i pete kolone“.¹⁵⁴

U organizacijskom smislu u NOVJ tijekom 1943. godine nema većih promjena, ovo je vrijeme velikih njemačkih ofenziva na Glavnu operativnu grupu oko Vrhovnog štaba i nakon toga priprema za kapitulaciju Italije. Uglavnom se radi na proširivanju postojećih jedinica i formiranju novih u okviru postojeće organizacijske strukture. U ranim razdobljima rata partizanska vojska nije imala formalnih činova već su se koristili razni nazivi za zapovjednike poput „vođa voda“ ili „zapovjednik čete“. Tek u svibnju 1943. je Tito kao Vrhovni komandant objavio uvođenje formalnih činova u NOVJ, postojalo je 4 dočasničkih i 10 časničkih činova. Oznake za činove su bili tradicionalne, nije se koristila crvena boja niti petokraka, prema Trifkoviću ovo je bio pokušaj da se skine dojam da je NOVJ vojska KPJ.¹⁵⁵

Tijekom 1944. nema većih promjena u organizaciji NOVJ no dolazi do velikih promjena u strukturi sigurnosnih službi. Tito je 13. svibnja 1944. naredio stvaranje Odjeljenja za zaštitu naroda, OZN-e. U dokumentu kojim se osniva OZNA se ne spominju KPJ i revolucija no kao protivnike se uz fašiste spominju i „drugi neprijateljski elementi“.¹⁵⁶ Nakon toga su snage PPK, protiv pete kolone u Hrvatskoj, snage Narodne obrane u Bosni i Vojske državne varnosti u Sloveniji 15. kolovoza ujedinjene u KNOJ. Svaka republika je trebala imati minimalno jednu diviziju KNOJ-a, kadrovi KNOJ-a su popunjavani od strane politički pouzdanih veterana. Trifković tvrdi da je svrha KNOJ-a bila osiguravanje pozadine koja u partizanskim teritorijima nikada nije bila apsolutno sigurna ali i ostvarivanje revolucionarnih i državno graditeljskih ciljeva NOP-a.¹⁵⁷ Zadatak KNOJ-a je bio čišćenje oslobođenog teritorija od ostataka neprijatelja i pomaganje uspostavljanja narodne vlasti.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 268 – 269.

¹⁵⁵ Trifković, *Sea of Blood*, 207 – 210.

¹⁵⁶ Radelić, „KPJ i sigurnosno-obavještajni sustav u Hrvatskoj“, 91.

¹⁵⁷ Trifković, *Sea of Blood*, 307.

¹⁵⁸ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 394.

Krajem 1944. i u prvoj polovici 1945. partizanske jedinice prolaze kroz završnu fazu procesa regularizacije koji ipak neće biti dovršen sve do kraja rata. U kasno ljeto i ranu jesen 1944. partizani imaju oko 250 000 do 300 000 vojnika. Ovo uključuje sve naoružane ljude, znači i pozadinske jedinice, seljačke straže itd. Ovo ipak nije bilo dovoljno za velike završne kampanje i zato je NKOJ 3. studenog 1944. objavio opću mobilizaciju nakon koje je samo iz Srbije unovačeno oko 280 000 ljudi, u oslobođenim zapadnim dijelovima zemlje više nije bilo puno regruta. Nakon mjesec ili dva obuke većina je išla u jedinice Prve, Druge i Treće armije koje su formirane 1. siječnja 1945. godine.¹⁵⁹ Nakon toga 1. ožujka 1945. je NOVJ preimenovana u Jugoslavensku armiju, a Vrhovni štab NOV i POJ u Generalštab JA. U obrazloženju odluke o formiranju JA piše: „Naša Narodnooslobodilačka vojska, rođena u oslobodilačkoj borbi naših naroda, izvršujući delo oslobođenja naše otadžbine, postala je stvarna i jedina oružana sila Demokratske Federativne Jugoslavije. Naša vojska izgrađena je na bratstvu i jedinstvu naših naroda i predstavlja moćan faktor za dalje učvršćenje toga bratstva. Po svojoj zrelosti, ratnom iskustvu i veštini, naša vojska ostvaruje ulogu jedne savremene regularne armije. . .“.¹⁶⁰

Od prvih partizanskih odreda koji su bili sastavljeni gotovo isključivo od članova KPJ i simpatizera se naposljetku razvila Jugoslavenska armija koja je na kraju rata imala sveukupno 800 000 ljudi. Ovo je bila posljedica procesa regularizacije partizanskih jedinica, procesa koji je trajao od kraja 1941. godine sve do kraja rata.¹⁶¹ U okviru ovog procesa se primjećuje napetost između dva cilja vodstva NOP-a. Prvi cilj vođa NOP-a je da se predstave kao regularni ratni protivnik, predstavnik Jugoslavije i njenih naroda nasuprot stranim osvajačima, i da, prema tome, dobiju status priznatog ratnog protivnika, primarno od Nijemaca. Tijekom bitke na Neretvi su predstavnici partizana čak direktno pregovarali o priznavanju statusa zaraćene strane, formalno partizanima ovaj status nije priznat no kroz razmjene zarobljenika ipak je.¹⁶² S druge strane vodstvo NOP-a je često vlastite protivnike prikazivalo kao „bandite“, kriminalce i narodne izdajnike i „izrode“, ovo se odnosilo jednako na pripadnike stranih okupacijskih jedinica kao i na pripadnike domaćih kolaboracionističkih jedinica. Prema tome sa njima se često nije postupalo kao sa zaraćenom stranom i cilj je bilo njihovo „uništenje“.

¹⁵⁹ Trifković, *Sea of Blood*, 356 – 357; Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 470.

¹⁶⁰ Anić et al., *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 470.

¹⁶¹ Trifković, *Sea of Blood*, 357.

¹⁶² Goldstein, *Tito*, 267 – 268.

Ova dihotomija unutar samog NOP-a je posebno važna u analizi odnosa pripadnika partizanskih jedinica prema ratnim zarobljenicima. Ponašanje partizanskih jedinica prema ratnim zarobljenicima nije bilo jednako tijekom cijelog rata, i u određivanju ovog odnosa je bilo vrlo važno kojoj su jedinici ratni zarobljenici pripadali. Od samih početaka se pripadnike fašističkih vojnih jedinica poput SS-a, ustaša, crnih košulja itd. označavalo kao protivnike koje treba „uništiti“. U prvom članku prvog broja Biltena Glavnog štaba NOPOJ se ističe da „Partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito oficire i gestapovce, crne košulje itd.“ Dodaje se da „Isto tako treba nemilosrdno uništavati njihove domaće agente, razne narodne izdajice i provokatore, koji u masama predaju u ruke fašističkih krvnika najbolje sinove naroda i koji služe kao verni psi okupatora i teroristu naš narod“.¹⁶³

Protiv onih koje se smatralo fašistima se od samih početaka vodio rat do istrebljenja. Ovo je CK KPJ objavio već u proglasu narodima Jugoslavije od 22. lipnja: „Krvožedni fašistički vlastodršci, koji drže u ropstvu svoje narode i narode podjarmljenih zemalja, navestiše nam rat do istrebljenja, navestiše preko radija krvavi pokolj komunista. Mi tu borbu prihvaćamo, jer mi smo je očekivali i mi smo se na nju spremili. U toj borbi neće biti pardona ni jednom komunisti, deru se fašistički krvnici, a mi kažemo: u toj borbi neće biti pardona zločinačkim fašističkim vođama i njihovim vernim slugama, u toj borbi neće biti pardona fašističkoj finansiskoj oligarhiji i njezinim satrapima“.¹⁶⁴ Naposljetku kao što to piše Enzo Traverso u europskom građanskom ratu cilj sukobljenih strana nije bio samo poraziti neprijatelja, već ga uništiti. Obje strane su odbijale priznati legitimnost neprijatelja te prema tome nije bilo moguće sklapanje mira s neprijateljem, bila je moguća jedino borba do uništenja jedne ili druge strane.¹⁶⁵

Ipak ovo nije značilo da su od samog početka svi ratni zarobljenici bili pogubljeni. U pozivu na općenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu koji je sredinom lipnja 1941. objavio CK KPH se čak poziva na bratimljenje sa vojnicima stranih okupacijskih jedinica jer su i oni također radnici i seljaci koji su natjerani u rat za interese svojih vlastodržaca. Ove vojnike se poziva na zajedničku borbu za mir i „bratstvo među narodima čitavog svijeta“.¹⁶⁶ Ovakva internacionalistička propaganda prema pripadnicima stranih vojski se neće više toliko isticati no prema Gaju Trifkoviću je svejedno imala utjecaja na odnos prema ratnim

¹⁶³ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 1, 12.

¹⁶⁴ *Zbornik NOR-a* vol. 1, knj. 1, 16 – 17.

¹⁶⁵ Traverso, *Fire and Blood*, 35.

¹⁶⁶ *Zbornik NOR-a* vol. 5, knj. 1, 12 – 15.

zarobljenicima u nekim područjima u prvim mjesecima ustanka. On ističe da se u prvim mjesecima ustanka nerijetko događalo da se sve zarobljene vojnike pušta na slobodu nakon zarobljavanja, uključujući Nijemce i Talijane. Postoje dva razloga za ovakve postupke, prvo partizani još nisu bili brutalizirani ratnim iskustvom i drugo pitanje zarobljenika se gledalo kroz klasnu perspektivu, vojnici su bili radnici i seljaci koji su bili prisiljeni ići u rat od strane reakcionara i fašističkih organizacija.¹⁶⁷ S druge strane već potkraj 1941. postoje primjeri strijeljanja ratnih zarobljenika čak mimo naređenja Vrhovnog štaba. Jovo Kapičić, politički komesar Lovčenskog bataljona, je krajem 1941. kada je nakratko oslobođen grad Pljevlja u Crnoj Gori naredio strijeljanje jedne grupe talijanskih zarobljenika. Tito je nakon ovoga kritizirao Kapičića zato što je samovoljno i bez konzultiranja sa Vrhovnim štabom donio ovu odluku. Međutim nakon nekog vremena Kapičić je ponovno zadobio Titovo povjerenje i nije bio kažnjen zbog ovoga.¹⁶⁸

Međutim neke zarobljenici iz određenih jedinica ni u to vrijeme nisu bili oslobađani, već su najčešće bili streljani, to su bili njemački oficiri i članovi nacističke partije i Gestapa i talijanski crnokošuljaši, kao i domaći kolaboracionisti koje se smatralo fašistima poput ustaša, ljotićevaca itd. U jugoslavenskoj historiografiji se uglavnom nije pisalo o nasilju nad ratnim zarobljenicima no u nekim se slučajevima indirektno priznavalo da se sa onima koje se smatralo fašistima i narodnim izdajnicima nije postupalo kao prema ratnim zarobljenicima. Branko Petranović piše da su se partizanski odredi humano odnosili prema zarobljenicima, ako izuzmemo „ratne zločince, notorne fašiste, intelektualne kolovođe i organizatore izdaje“.¹⁶⁹ Iz ovoga se očito može zaključiti da se sa njima nije postupalo „humano“ i da se smatralo da nisu zaslužili status ratnih zarobljenika što je uglavnom bilo točno i u vrijeme rata.

U Zapadnoj Srbiji se zarobljene njemačke vojnike sve do kolovoza 1941. odmah puštalo. Isto tako se postupalo i s talijanskim vojnicima u ljeto 1941. godine. Sa ustašama se u NDH međutim drugačije postupalo, Glavni štab Hrvatske je od početka ustanka naređivao egzekucije i konfiskaciju imovine svih zarobljenih ustaša.¹⁷⁰ U ovom slučaju, kao i u mnogim slučajevima nakon ovoga, je partizansko postupanje sa zarobljenicima potrebno promatrati u kontekstu nasilja koje su vršili pripadnici kolaboracionističkih i okupacijskih vojnih jedinica. Ustaše su u kasno proljeće i ljeto 1941. počeli vršiti genocidne masakre nad srpskim

¹⁶⁷ Trifković, *Sea of Blood*, 86 – 87.

¹⁶⁸ Goldstein, *Tito*, 257.

¹⁶⁹ Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 204.

¹⁷⁰ Trifković, *Sea of Blood*, 86 – 87.

stanovništvom u mnogim dijelovima NDH. Srpsko stanovništvo je na ovo reagiralo prvo skrivanjem u planinskim zbjegovima i nakon toga oružanim ustankom kojem su se pridružili većinom komunistički partizani koji su nakon nekog vremena uspostavili kontrolu nad ustaničkim jedinicama i pretvorili ih u partizanske jedinice.¹⁷¹

Egzekucije ustaša u vrijeme kada se njemačke i talijanske vojnike još pušta na slobodu ili kasnije zarobljava su očito povezane s ustaškom politikom prema Srbima u NDH i nasiljem koje su oni provodili. Ustaničke jedinice su u počecima ustanka u nekim slučajevima vršile masakre nad cijelim hrvatskim i muslimanskim selima, najpoznatiji slučaj ovakvog nasilja ustaničkih jedinica je masakr u Kulen Vakufu. Partizansko vodstvo u počecima ustanka nije uspijevalo spriječiti masakre nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom no nakon nekog vremena su uspostavili kontrolu nad ustaničkim jedinicama i počeli kažnjavati pojedince koji su ubijali hrvatske i muslimanske civile. Jedan primjer kažnjavanja onih koji su naređivali masakre se dogodio sredinom lipnja 1942. kada je 1. bataljon Banijskog partizanskog odreda napao hrvatsko selo Prekopa. Zapovjednik bataljona Petar Krnjajić je nakon borbe naredio da se selo spali i svi muškarci iznad 16 godina strijeljaju. Njegovi srpski vojnici su uglavnom odbili izvršiti drugi dio naredbe i Krnjajić je na kraju strijeljan i njegova kazna je javno objavljena kao i njeno obrazloženje.¹⁷² Krnjajić vjerojatno nije slučajno izdao ovakvu naredbu za baš ovo selo, u tom selu je u svibnju 1941. izvršen pokolj glinskih Srba.¹⁷³ Svrha kažnjavanja odnosno ubijanja ustaša je bilo, između ostalog, i sprječavanje masakra nad civilnim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. U propagandi se također u porukama srpskom stanovništvu naglašavalo da treba kažnjavati samo ustaše. Npr. u pozivu hrvatskom i srpskom narodu na zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša koji je početkom kolovoza 1941. objavio Privremeni Glavni štab gerilskih odreda za Liku se ističe je srpski narod svojom borbom i patnjama dobio prijateljstvo cijelog svijeta, pogotovo ruskog i drugih naroda SSSR-a. Međutim upozorava se da ako srpski narod počne provoditi ustaške metode u borbi i počne iz osвете ubijati nevine Hrvate i muslimane on će ovo prijateljstvo izgubiti, „Ako naši drugovi kojima su poubijane porodice ne budu mogli savladati svoju tugu i naći izraz svome bolu uništenjem pravih krivaca ustaša, mi ćemo izgubiti prijateljstvo i svaki izgled za pomoć od cijelog poštenog svijeta“.¹⁷⁴

¹⁷¹ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 280 – 287.

¹⁷² Trifković, *Sea of Blood*, 86.

¹⁷³ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 290.

¹⁷⁴ Zbornik NOR-a, 5/1, 30.

Na oslobođenom teritoriju u Zapadnoj Srbiji je došlo do jednog većeg vala nasilja pred pad tog teritorija pod kontrolu Nijemaca krajem 1941. godine. Neki srpski povjesničari su tvrdili da je ovaj val nasilja bio rezultat provođenja klasne borbe od strane partizana, te su čak tvrdili da je samo u Užicama bilo pobijeno stotine ili tisuće ljudi. Međutim Milan Radanović ističe da prema podacima iz izvještaja Komesarijata za unutarne poslove Aćimovićeve i Nedićeve kolaboracionističke vlade broj ubijenih od strane partizana izvan borbe iznosi 827 osobe, od toga 764 civila i 63 pripadnika žandarmerije i vojnih jedinica.¹⁷⁵ Prema podacima iz ovih izvještaja u Užicama je otkriveno 69 ubijenih u masovnim i pojedinačnim grobnicama, od toga je 40 osoba identificirano. Većina ovih ljudi su bili siromašniji ljudi koji sigurno nisu mogli biti meta navodnog obračuna s klasnim neprijateljem. Bili su ubijeni zato što su bili žandari i policajci, zato što su bili pripadnici kolaboracionističke lokalne vlasti, ili zato što ih se sumnjičilo za izdaju odnosno „petokolonaštvo“. Radanović također ističe povezanost nasilja partizanskih jedinica s jedne i kolaboracionističkih i okupacijskih jedinica s druge strane. Najveći val strijeljanja u Užicama se dogodio 28. i 29. studenog 1941. nakon što su četnici napali partizane i počeli ubijati partizanske zarobljenike ili ih predavati Nijemcima koji su ih nakon toga ubijali. Također 22. studenog se dogodila eksplozija u tvornici oružja u Užicama za koju su okrivljeni petokolonaši što je dovelo do traženja da se stvarni ili mogući krivci kazne.¹⁷⁶ Nakon povlačenja partizana iz Zapadne Srbije oni su svoje ranjenike ostavili na Zlatiboru gdje su ih njemački vojnici pronašli i sve pobili. Nakon ovih događaja dolazi do promjene odnosa prema njemačkim zarobljenicima. Nakon toga će sve do zadnje faze rata njemački ratni zarobljenici često biti ubijani, iako su neki bili i dalje zarobljavani, najčešće radi razmjene zarobljenika sa njemačkom vojskom.¹⁷⁷

Prema domobranima i četnicima se međutim tijekom cijelog rata postupalo relativno blago u usporedbi s postupanjem sa pripadnicima fašističkih kolaboracionističkih jedinica. Domobrani su se u borbama s partizanima često predavali ili bez borbe ili nakon kratke borbe. Zato se domobranske vojnike najčešće nakon razoružavanja i oduzimanja uniformi puštalo na slobodu ako se nisu htjeli pridružiti partizanima. Domobranske oficire se nekada puštalo, nekada ih se zarobljavalo za razmjenu a nekada ih se prisiljavalo da se pridruže partizanima. Ipak u nekim slučajevima kada su domobranske jedinice pružale žestok otpor nekada je

¹⁷⁵ Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung - Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2015), 69 – 73.

¹⁷⁶ Radanović, *Kazna i zločin*, 74 – 79.

¹⁷⁷ Trifković, *Sea of Blood*, 87.

dolazilo do egzekucija zarobljenih domobrana. Sredinom 1942. godine pripadnici Drugog Krajiškog odreda su nakon žestoke bitke sa jednom domobranskom jedinicom koju su obučili njemački vojnici smaknuli neke domobranske zarobljenike. U izvještaju štab jedinice je ovu odluku opravdavao tako što su tvrdili da „nije bilo ničeg domobranskog u njihovom stavu“, zato što su se žestoko borili. U ovom slučaju se kao i u prijašnjim može primijetiti da je postupanje sa zarobljenicima i razina nasilja prema njima često ovisila o tome kako su se ponašale vojne jedinice na suprotnoj strani.¹⁷⁸

Prema četnicima se odnosilo uglavnom jednako kao i prema domobranima. Kada su početkom studenog 1941. četnici napali partizane u Zapadnoj Srbiji Vrhovni štab je čak izdao naredbu 8. prosinca kojom se zabranjuje maltretiranje zarobljenika te se naređuje da se svi zarobljenici sprovode u najbližu komandu nakon čega će biti provedena istraga i postupak protiv onih koji su krivi za zločine.¹⁷⁹ Ipak u slučaju četnika je također nekada bilo iznimaka u postupanju sa zarobljenicima. Nakon poraza partizana u Srbiji svi četnici koji su iz Srbije došli u istočnu Bosnu su mogli biti ubijeni, četnički oficiri iz Bosne također dok se četničke vojnike regrutiralo u partizanske redove. Glavni Štab Hrvatske je da bi zaustavio četnike u pokušajima da se probiju na dalmatinsku obalu tijekom kapitulacije Italije i tako spoje s potencijalnim savezničkim iskrcavanjem naredio da se četnike više ne zarobljava od rujna 1943. godine. Posljedica ovog naređenja je bio masakr na Malom Lošinju kasnije istog mjeseca, nije poznato koliko je od 258 zarobljenih četnika ubijeno no spominje se korištenje „ustaških metoda“ u partizanskim dokumentima koji govore o ovom događaju.¹⁸⁰ U Srbiji prilikom zarobljavanja četnika u partizanskim ofenzivama 1944. godine se većina četnika puštala na slobodu, međutim u nekim izvještajima se pojavljuje i manji broj strijeljanih zarobljenika. One koji su strijeljani se najčešće naziva „bradonje“, „čupavci“ ili „zlikovci“, ovo su očito bili četnički vođe i oni koje se na licu mjesta odredilo kao ideološki zadrte neprijatelje pokreta te su zato ubijani.¹⁸¹

U Hrvatskoj je 1943. godine Glavni štab poslao uputstvo za postupak sa zarobljenicima i prebjeglima Komandi kordunaškog područja. Naglašava se da nakon zarobljavanja zarobljenike treba pojedinačno ili u grupama, ovisno o broju zarobljenika, ispitati. Nakon toga treba napraviti selekciju zarobljenika: “takovu grupu pitati na kom se položaju ili utvrđenju borila pa od naših jedinica saznati sa kog su mjesta dobivale najjači otpor i pretrpile najveće

¹⁷⁸ Trifković, *Sea of Blood*, 88.

¹⁷⁹ *Zbornik NOR-a* vol. 1, knj. 2, 223 – 224.

¹⁸⁰ Trifković, *Sea of Blood*, 88.

¹⁸¹ Radanović, *Kazna i zločin*, 205 – 207.

gubitke“. Na taj način treba „odvojiti fašiste, ustaše, četnike i ostale bandite koji moraju biti ispitani radi suđenja“. Nakon toga ih treba podijeliti po činovima i specijalnostima, odvojiti „krivce“ i one za koje se smatra da nisu krivi pozvati u NOVJ.¹⁸² Iz ovoga se vidi da se selekcija vršila po raznim kriterijima, uključivala je elemente poput koliki su otpor zarobljenici pružali prije zarobljavanja, tip jedinice kojoj su pripadali i na taj način se odvajalo fašiste, „krivce“, od onih koje se pozivalo u NOVJ. Talijane, domobrane, mobilizirane ustaše i četnike i „one koji nisu ništa krivi“ koji ne žele stupiti u NOVJ treba presvući i pustiti kućama, svrha ovoga je da se uvuče kolebljivost u neprijateljske jedinice da bi se oni lakše predavali. A one druge, „Sve krvnike, ustaše, četnike, fašiste i ostale krivce PRESVUĆI [op. a. izvorno napisano velikim slovima], pa stražarne sprovesti najbližoj komandi područja, sa saslušanjima i spiskom zarobljenika na suđenje“. Komanda Područja kada primi zarobljenike treba obrazovati vojni sud koji će izvršiti suđenja i same kazne, „vodeći pri tom računa o konkretnoj političkoj situaciji“, a presude poslati sudskom odsjeku GŠ.¹⁸³

Četnike i domobrane kao pripadnike formacija koje se nije smatralo eksplicitno fašističkim se uvijek sve do kraja rata nije samo oslobađalo nakon zarobljavanja, već ih se nastojalo i privući u vlastite jedinice. CK KPH je već početkom kolovoza 1941. objavio poziv domobranima da se priključe narodnooslobodilačkoj borbi.¹⁸⁴ Domobrani, kao i četnici, su tijekom rata bez većih problema mogli promijeniti stranu ako ih se nije smatralo ratnim zločincima. Naposljetku je Tito kao predsjednik NKOJ-a i Vrhovni komandant NOV i POJ 30. kolovoza 1944. objavio „posljednji poziv svim zavedenim slugama okupatora“. U njemu kaže da hrvatskim i slovenskim domobranima i četnicima nisu jasne posljedice odbijanja poziva da napuste neprijateljske jedinice pošto se već nekoliko puta nisu odazvali na pozive. Ističe da će svi oni koji budu nakon 15. rujna 1944. u ovim jedinicama i koji se budu borili će biti izvedeni pred vojni sud i najstrože kažnjeni kao izdajnici naroda. Na kraju poziva sve „zavedene sluge okupatora“, „da se trgnu i da bar u posljednjem momentu donekle isprave svoj zločin prema narodu“. ¹⁸⁵ Ovdje vidimo da se čak i pripadnost prema kriterijima NOB-a ne-fašističkim kolaboracionističkim jedinicama smatralo ozbiljnim zločinom protiv vlastitog naroda.

Na sam dan isteka roka od 15. rujna je svim štabovima poslana naredba u kojoj piše da se svi koji iz bilo kojeg razloga nisu mogli prijeći prije 15. rujna te dobrovoljno uđu u NOVJ

¹⁸² HR HDA, 1491, 02.01 (30/10), 55.

¹⁸³ Isto, 56 – 57.

¹⁸⁴ *Zbornik NOR-a* vol. 5, knj. 1, 26.

¹⁸⁵ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 13, 876 – 877.

trebaju biti prihvaćeni. One koji se masovno predaju treba ispitati, narodne neprijatelje među njima treba staviti pred narodni sud, one koji se dobrovoljno žele priključiti NOVJ treba primiti u jedinice, a one koji ne žele smjestiti u zarobljeničke logore. Međutim u istoj naredbi piše da onima koje se uhvati da se bore sa oružjem na strani neprijatelja treba „po hitnom postupku suditi im i najstrožije kazniti“.¹⁸⁶ U uputi Vrhovnog komandanta Glavnom štabu Hrvatske o postupanju sa onima koji se predaju nakon 15. rujna se kaže da trebaju izdati proglas domobranima i nasilno mobiliziranim u ustaške jedinice da pređu u NOVJ u roku od 10 dana. Također ističe naredbu o postupanju sa onima koji se nisu predali do 15. rujna prema kojoj je dozvoljeno i dalje primiti one koji dobrovoljno pređu u NOVJ.¹⁸⁷ Iz ovih naredbi se vidi da je krajem 1944. vodstvo NOP-a i dalje bilo spremno primiti predaju domobrana i četnika, međutim sve ih se žestice upozoravalo na posljedice ako i dalje ostanu u kolaboracionističkim jedinicama. Ovo se može shvatiti i kao najava događaja iz 1945. godine.

Na kraju je potrebno i naglasiti nešto što je prije već spomenuto, a to je da je nasilje jedne od zaraćenih strana u europskom građanskom ratu uvijek povezano s nasiljem druge strane. Zato je potrebno barem ukratko prikazati i nasilje okupacijskih i kolaboracionističkih jedinica. Povezanost ustaškog terora u većinski srpskim dijelovima NDH i izbijanja ustanka i ustaničkog nasilja nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom je već istaknuta. Usprkos tome što se ustaška genocidna politika prema Srbima nakon 1941. povremeno ublažavala srpsko stanovništvo je uvijek živjelo pod prijetnjom ustaškog terora te su se zato i masovno priključivali partizanima u mnogim dijelovima NDH.¹⁸⁸ Međutim i talijanske i njemačke okupacijske trupe, kao i bugarske koje su u južnoj Srbiji djelovale pod njemačkom kontrolom, su provodile vlastiti teror. Nijemci su od početka ustanka pa sve do ožujka i travnja 1942. godine strijeljali ne samo zarobljene partizane već i većinu civila koje su našli na teritoriju koji su zauzeli od partizana. Strijeljani su čak i dezerteri iz partizanskih jedinica koji su se predavali Nijemcima. Osim toga postojala je i praksa strijeljanja taoca, u Srbiji 100 za jednog ubijenog njemačkog vojnika i 50 za jednog ranjenog, dok je u NDH broj strijeljanih za jednog ubijenog bio 10, zato što je NDH bila članica Trojnog pakta. Talijanske okupacijske snage su u prvim mjesecima provodile blaži okupacijski režim od njemačke vojske, no nakon masovnog ustanka

¹⁸⁶ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 14, 106.

¹⁸⁷ Isto, 114.

¹⁸⁸ Klaus Schmider, „The Yugoslavian Theatre of War (January 1943 – May 1945)“, u *Germany and the Second World War, Volume VIII The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and on the Neighbouring Fronts*, ur. Karl-Hanz Frieser (Oxford: Clarendon Press, 2017), 1072.

strijeljanja su u talijanskoj okupacijskoj zoni bila gotovo jednako masovna kao i u dijelovima zemlje pod njemačkom okupacijom.¹⁸⁹

Krajem 1942. kod Nijemaca dolazi do ponovne radikalizacije u odnosu prema partizanskim zarobljenicima i civilima u područjima pod partizanskom kontrolom, neposredno prije velikih njemačkih ofenziva u Jugoslaviji 1943. godine. Načelnik Generalštaba Vrhovne komande Wehrmachta je 16. prosinca naredio da se zabrani bilo kakvo pokretanje postupaka za ratne zločine protiv njemačkih vojnika koji sudjeluju u ratu protiv partizana. U naredbi se ističe da su ovdje neprijatelji „komunistički školovani borci koji ne prezaju ni od kakvog nasilja. Ovde se više nego ikada ide za biti ili ne biti. Ova borba nema ništa zajedničkog s viteštvom i odredbama Ženevske konvencije“. U nastavku naredbe piše da „trupe imaju pravo i dužnost da u ovoj borbi upotrebe svako sredstvo bez ograničenja, takođe i protiv žena i dece, samo ako ovo vodi uspehu“.¹⁹⁰

U prvotnoj naredbi za početak operacije *Weiss* je postojala naredba o deportaciji svih civila iz područja zahvaćenih operacijom, 15. siječnja je ova naredba povučena, vjerojatno na inicijativu Edmunda Glaisea von Horstenaua. Tijekom ovih operacija je naposljetku dopušteno zarobljavanje partizana no u praksi su najčešće zarobljeni partizani strijeljani odmah nakon zarobljavanja. General Lutens je 10. lipnja čak dao naredbu da se svi zarobljenici trebaju strijeljati da bi se spriječilo Titov bijeg iz okruženja.¹⁹¹ Nakon ovog intenzivnog perioda nasilja dolazi do još jednog ublažavanja represivnih mjera sa njemačke strane. Za ublažavanje mjera je uglavnom zaslužan specijalni opunomoćenik Hermann Neubacher koji je na područje Balkana došao sa zadatkom okupljanja svih antikomunističkih snaga u borbi protiv NOP-a. Klaus Schmider ovu promjenu represalijske politike stavlja u kontekst direktiva OKW od ljeta 1943. prema kojima se partizanima na istočnom frontu treba dati status ratnih zarobljenika. U staroj Srbiji je postupno došlo do smanjivanja broja strijeljanih taoca, međutim teško je odrediti koliko su ove direktive utjecale na postupke prema partizanima i civilima sa partizanskog teritorija. Schmider sam ističe da su u zadnjoj godini rata vojnici na terenu često zanemarivali naredbe prema kojima se trebalo zarobljavati partizane, međutim ima i puno primjera kada su se ove naredbe poštovale.¹⁹² Isto tako je važno istaknuti da iako je strijeljanje taoca značajno

¹⁸⁹ Isto, 1072 – 1075.

¹⁹⁰ *Zbornik NOR-a*, vol. 12, knj. 2, 940.

¹⁹¹ Schmider, „The Yugoslavian Theatre of War, 1076 – 1078.

¹⁹² Schmider, „The Yugoslavian Theatre of War, 1078 – 1080.

reducirano od kraja 1943. s ovom praksom se nikada nije u potpunosti prekinulo. Kao što to pokazuje Gaj Trifković njemački vojnici su do kraja rata vršili strijeljanja taoca.¹⁹³

Iz ovog kratkog prikaza međusobne povezanosti nasilja partizanske strane i kolaboracijskih i okupacijskih snaga se može zaključiti da su obje strane na ovom frontu europskog građanskog rata od samih početaka ovu borbu shvatile kao borbu na život i smrt, kao neku vrstu igre nulte sume. Potencijal za izbijanje masovnog nasilja nad ratnim zarobljenicima i civilima u ovakvom ratu je bio vrlo velik i do toga je često dolazilo. Događaje iz 1945. godine, pogotovo masovno nasilje neposredno prije i nakon kraja rata, treba promatrati u kontekstu razvoja ratnih i ideoloških sukoba suprotstavljenih strana od njihovog početka 1941. godine.

¹⁹³ Trifković, *Sea of Blood*, 391.

Masovno nasilje 1945. godine u Hrvatskoj i Jugoslaviji

Europa, Jugoslavija i Hrvatska na početku 1945. godine

Početakom 1945. u Europi i dalje traje Drugi svjetski rat. Europa je i dalje vojno podijeljena između sila Osovine s jedne i Saveznika s druge strane. Sile Osovine su međutim tijekom 1944. godine pretrpjele više teških vojnih i političkih poraza. Njemačke trupe na Istočnom frontu još od srpnja 1943. nisu imale dovoljno snaga za pokretanje veće ofenzive protiv sovjetskih snaga, te su nakon sovjetske operacije Bagration koja je započela 22. lipnja 1944. gotovo u potpunosti izbačene sa sovjetskog teritorija uz velike gubitke. Zapadni Saveznici od 1943. godine vode borbe u Italiji, a 6. lipnja 1944. je izvršeno iskrcavanje u Normandiji te je otvoren front u Francuskoj. Finska, Rumunjska i Bugarska su u rujnu 1944. raskinule savez s Njemačkom i pridružile se savezničkoj strani. U listopadu 1944. u Mađarskoj je njemačka vojska srušila s vlasti admirala Horthyja i postavile na vlast mađarske fašiste iz stranke Strelastih križeva.¹⁹⁴ Sovjetske trupe su početkom 1945. godine zauzele dijelove Poljske i pripremaju se za ofenzivu prema Varšavi. U Mađarskoj su uspješno opkolili njemačke i mađarske trupe u Budimpešti i započeli opsadu ovog grada. Sredinom veljače sovjetske jedinice su došle do rijeke Odre u Njemačkoj i počele pripremati ofenzivu na Berlin.¹⁹⁵

Na Zapadnom frontu zapadni Saveznici su do sredine kolovoza 1944. zauzeli većinu Francuske, Belgije i Luksemburga i počeli su se približavati njemačkoj granici. Na ovom frontu savezničke snage su pokušale brzo osvojiti Porajnje operacijom *Market Garden*, međutim ova operacija nije bila uspješna i krajem 1944. Zapadni Saveznici su bili zaustavljeni u Zapadnoj Njemačkoj. Saveznike je na ovom frontu usporila i njemačka ofenziva kod Ardena pokrenuta 15. prosinca 1944. Saveznici su ovu ofenzivu uspješno zaustavili i krajem siječnja 1945. godine su uspjeli u protunapadu zauzeti istureni džep iz kojeg su njemačke jedinice pokrenule ofenzivu. Nakon ovoga put u Njemačku je bio otvoren za savezničke snage na zapadnom

¹⁹⁴ Ian Kershaw, *The End: The Defiance and Destruction of Hitler's Germany, 1944-1945* (New York: Penguin, 2012), 17 – 21.; David R. Stone, „Operations on the Eastern Front, 1941–1945“, u *The Cambridge History of the Second World War, Volume I: Fighting the War*, ur. John Ferris i Evan Mawdsley (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 350 – 353.

¹⁹⁵ Stone, „Operations on the Eastern Front“, 353 – 355.

frontu. Njemačke snage su bile previše iscrpljene da bi mogle organizirati obranu zapadne obale Rajne.¹⁹⁶

NOVJ je 1944. također izvršila nekoliko uspješnih ofenzivnih operacija protiv njemačkih i raznih kolaboracionističkih jedinica. Jedinice NOVJ su izvršile nekoliko ofenzivnih operacija kojima je cilj bio povratak većih partizanskih jedinica u Srbiju. Ove operacije su postigle neke ograničene lokalne uspjehe međutim sve do kraja ljeta 1944. godine Srbija još nije oslobođena. Kapitulacija Bugarske i njen prelazak na savezničku stranu 8. rujna 1944. godine su međutim bitno olakšali izvršavanje budućih operacija NOVJ u istočnoj Jugoslaviji.¹⁹⁷ Jedinice Crvene armije i NOVJ su tijekom rujna i listopada zajednički zauzeli cijelu dolinu Velike Morave i grad Beograd. Nakon toga su njemačke i kolaboracionističke snage uspješno zaustavile napredovanje NOVJ u Srijemu i uspostavile Srijemski front koji će biti probijen tek u travnju 1945. u završnim operacijama JA. Armijska grupa E koja se početkom listopada počela povlačiti iz Grčke je zbog zauzimanja doline Velike Morave i Beograda od strane Crvene Armije i NOVJ bila prisiljena povlačiti se preko Makedonije, jugozapadne Srbije, Kosova i Sandžaka. Ovaj pravac povlačenja su trebale zatvoriti bugarske jedinice uz pomoć lokalnih NOVJ snaga međutim bugarske i jugoslavenske jedinice ovo nisu uspjele izvršiti te se grupa armija E uspješno povukla. Ipak s ovim povlačenjem njemačkih jedinica jedinice NOVJ su do siječnja 1945. zauzele Makedoniju, Crnu Goru i Sandžak.¹⁹⁸ U Dalmaciji su partizani također u rujnu 1944. krenuli u ofenzivne operacije, oslobođeni su svi dalmatinski otoci, a tijekom listopada i studenog su oslobođeni i svi veći dalmatinski gradovi poput Dubrovnika, Splita, Šibenika i Zadra. Početkom prosinca su snage NOVJ uspješno završile oslobođenje Dalmacije zauzimanjem Knina.¹⁹⁹

Početkom 1945. godine ishod Drugog svjetskog rata je već davno odlučeno, sasvim je jasno da će savezničke snage poraziti snage sila Osovine. S obzirom na to da je već na savezničkoj konferenciji u Casablanci u siječnju 1943. godine odlučeno da će se rat voditi sve do bezuvjetne predaje sila Osovine svaka mogućnost sklapanja separatnog mira za bilo koju državu Osovine je bila isključena.²⁰⁰ Međutim rat između Saveznika i sila Osovine nije bio

¹⁹⁶ Mary Kathryn Barbier, „The War in the West, 1943–1945“, u *The Cambridge History of the Second World War, Volume I: Fighting the War*, ur. John Ferris i Evan Mawdsley (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 406 – 413.

¹⁹⁷ Trifković, *Sea of Blood*, 263 – 266, 278 – 288.

¹⁹⁸ Isto, 320 – 323, 335 – 341.

¹⁹⁹ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 346.

²⁰⁰ Traverso, *Fire and Blood*, 75 – 76.

jedini rat koji se u Europi vodio u to vrijeme. U ovom radu je već istaknuto da je Drugi svjetski rat za mnoge sudionike bio i internacionalni građanski rat između fašističkih i antifašističkih snaga. Keith Lowe ističe da je Drugi svjetski rat u mnogim slučajevima bio i rasni, etnički ili vjerski rat između pojedinih skupina. Ovi mnogobrojni različiti sukobi su činili Europu vrlo politički nestabilnim kontinentom 1945. godine, i ishod nekih od ovih sukoba je tek trebao biti odlučan. Iako će savezničke snage u svibnju 1945. godine prisiliti sve vojne jedinice sila Osovine na bezuvjetnu kapitulaciju Europa će još duže vrijeme ostati „divlji kontinent“, kako ju naziva Keith Lowe.²⁰¹

Europu 1945. i sljedećih godina osim političke nestabilnosti obilježavaju još neke vrlo negativne karakteristike. Istočni dijelovi Europe su u ratu posebno teško stradali. U Poljskoj je poginulo oko 6 milijuna ljudi, u SSSR-u oko 27 milijuna, a u Jugoslaviji oko milijun ljudi. U ovakvim uvjetima nasilje postaje nešto s čime se čak i civili svakodnevno susreću zbog savezničkih bombardiranja gradova, nasilja kriminalaca koje je poraslo tijekom rata ili zbog nasilja vojnih jedinica nad civilima koje je u Istočnoj Europi bilo vrlo rašireno. Nasilje u ovakvim uvjetima postaje nešto u potpunosti normalizirano.²⁰²

Osim političke nestabilnosti i općenito utjecaja rata potencijal za nasilje pojačavaju i ekonomske prilike u Europi 1945. godine. Keith Lowe ističe da je jedna od rijetkih stvari koja je ujedinjavala Europu u to vrijeme bila univerzalna prisutnost većih ili manjih epidemija gladi. U većini Europe tijekom rata glad je bila posljedica ratnih razaranja i blokade kontinentalne Europe od strane Saveznika. Njemačka je međutim u sklopu svog rata protiv SSSR-a provodila namjerno izgladnjivanje stanovništva ove države kao i sovjetskih ratnih zarobljenika. Kraj rata nije donio i kraj gladi u Europi, problemi s opskrbom hranom će se nastaviti tijekom cijele 1945. godine a u nekim zemljama i nakon te godine.²⁰³ U Jugoslaviji i Hrvatskoj je zima 1945./1946. zapamćena kao vrlo teška zima po pitanju hrane usprkos velikoj pomoći UNRRA-e.²⁰⁴

U cijeloj Europi 1945. godine postoje uvjeti za izbijanje masovnog nasilja i u mnogim slučajevima je do toga upravo i došlo. Možemo nabrojiti jako puno primjera nasilja ove godine, u većini slučajeva žrtve nasilja i stradalnici su njemački ratni zarobljenici, Nijemci općenito i

²⁰¹ Lowe, *Savage Continent*, 187 – 189.

²⁰² Isto, 12 – 27, 41 – 60.

²⁰³ Isto, 34 – 41.

²⁰⁴ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 428 – 430.

kolaboracionisti koji su surađivali s njemačkom vojskom i okupacijskim vlastima.²⁰⁵ Iako je masovno nasilje u Jugoslaviji i Hrvatskoj u mnogočemu slijedilo europske obrasce postojale su i brojne specifičnosti koje su posljedica specifičnih procesa u ovim zemljama. Ipak prije nego što počnu s „obračunom s narodnim neprijateljem“ u Hrvatskoj jedinice JA će prvo morati konačno zauzeti zapadni dio zemlje o završnim operacijama od travnja do svibnja 1945. godine.

Završne operacije JA

Tijekom veljače i ožujka 1945. Tito i njegovi glavni suradnici u Beogradu stvaraju plan za proljetnu ofenzivu JA. Ova ofenziva je imala tri glavna cilja. To su bili oslobođenje cijele države, proširenje granica države na sjeverozapadu (na dijelove južne Koruške u Austriji i Julijsku Krajinu u Italiji), te uništenje svih neprijateljskih snaga. Uništenje neprijateljskih snaga je bilo cilj zato što su Tito i ostali smatrali da bi Nijemci i sve trupe pod njihovim zapovjedništvom mogli, ako ne budu uništeni, ostati na području Jugoslavije u trenutku kada rat završi i tako predstavljati mostobran za moguću intervenciju zapadnih Saveznika.²⁰⁶

S obzirom na to da su u to vrijeme partizanske snage odnosno JA već priznati kao dio savezničke koalicije, da je Britanija sudjelovala u naoružavanju nekih partizanskih odnosno JA jedinica i na to da je Tito već sklopio sporazum sa kraljevskom vladom koju je Britanija podržavala moglo bi se zaključiti da jugoslavenski komunisti nisu imali razloga za ovakve strahove. Međutim neki događaji krajem 1944. i početkom 1945. su zasigurno vodstvu NOP-a davali objektivne razloge za zabrinutost. Britanske vojne jedinice su u Grčkoj u prosincu 1944. godine nakon sukoba grčke policije i Grčke narodnooslobodilačke vojske, ELAS-a ušle u borbu protiv ELAS-a. ELAS su bile partizanske vojne jedinice pod vodstvom Komunističke partije Grčke, slično kao i NOVJ u Jugoslaviji. Britanci su u tom trenutku u borbu protiv ELAS-a uključili i bivše grčke kolaboracioniste, pripadnike tzv. Sigurnosnih bataljona. Ovaj sukob se završio sporazumom iz Varkize prema kojem su jedinice ELAS-a demobilizirane, predale su svoje oružje te su prestale s borbom. U Grčkoj će nakon ovoga zavladati monarhisti te dolazi do vala uhićenja komunista i ljevičara, bivših pripadnika ELAS-a.²⁰⁷ Gaj Trifković ističe da je

²⁰⁵ Lowe, *Savage Continent*, 75 – 78, 145 – 148.

²⁰⁶ Trifković, *Sea of Blood*, 374.

²⁰⁷ Lowe, *Savage Continent*, 295 – 315.

strah od ponavljanja ovakvog scenarija u Jugoslaviji bio itekako stvaran kod vodstva NOP-a.²⁰⁸

Ipak strah od moguće intervencije Zapadnih Saveznika uz potporu domaćih kolaboracionističkih jedinica sigurno nije jedini razlog zašto je uništenje neprijateljskih jedinica bilo definirano kao cilj operacije. U partizanskoj propagandi se od samih početaka najavljivao obračun sa svim, kolaboracionistima, „narodnim izdajicama“. Nakon četiri godine brutalnog rata i brojnih zločina kolaboracionističkih jedinica, posebno ustaša i četnika, zasigurno je kod mnogih pripadnika JA postojala potreba za osvetom.²⁰⁹ Milan Basta, politički komesar 51. divizije 3. armije JA ovo potvrđuje kada piše o pregovorima kod Bleiburga. On za kolaboracioniste ističe da su oni „takav neprijatelj koji je četiri godine uz pomoć okupatora žario i palio u našoj zemlji“. Osim toga on je u ovim pregovorima također rekao da vojnički ponos nalaže da „neprijatelje treba da prisile na predaju one snage koje su ga uzastopnim udarima već gotovo bacile na koljena“.²¹⁰

Velika proljetna ofenziva jedinica JA koja je trebala ostvariti ranije istaknuta glavna tri cilja je započela 20. ožujka 1945. godine ofenzivom jedinica 4. armije u Lici s konačnim ciljem osvajanja Like, Primorja, Istre i Julijske Krajine. Četvrta armija je vrlo brzo napredovala i do sredine travnja je stigla do okolice Rijeke i tako oslobodila Liku, Primorje i dijelove zapadne Bosne. Frontalni napadi prema Rijeci krajem travnja su bili bezuspješni te je Petar Drapšin, zapovjednik 4. armije, naredio 9. diviziji da izvrši pomorski desant na jugoistočnu obalu Istre i tako naposljetku okruži Rijeku. Britanska vlada je odbila podržati ovu pomorsku operaciju te je čak odbila podijeliti obavještajne podatke o njemačkim minskim poljima na moru oko Istre, međutim operacija je usprkos tome uspješno izvršena. Istovremeno je 20. divizija zaobišla Rijeku i stigla do Trsta koji je JA zauzela početkom svibnja nakon teških borbi. Korpus njemačke vojske koji je branio Rijeku je nakon ovoga ostao u okruženju te se neuspješno pokušao probiti. Nakon žestokih borbi cijeli korpus se 7. svibnja predao jedinicama JA.²¹¹

U Bosni je velika proljetna ofenziva započela 28. ožujka ofenzivom prema Sarajevu, ovu operaciju je vodio poseban Operativni štab na čelu sa generalom Radovanom Vukanovićem. Njemačkim jedinicama u Bosni je 31. ožujka dana zapovijed da se povuku iz

²⁰⁸ Trifković, *Sea of Blood*, 375.

²⁰⁹ Ivo Goldstein, „Bleiburg i križni put“, u *Hrvatska na kraju rata 1945* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2019), 32.

²¹⁰ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 356.

²¹¹ Trifković, *Sea of Blood*, 377 – 380.

Bosne, a 6. travnja su jedinice JA oslobodile Sarajevo. Njemačke jedinice su se uspješno povukle iz Sarajeva. Jedinicama generala Vukanovića su se nakon toga pridružile druge jedinice 2. armije u ofenzivi prema sjeveru Bosne i nakon toga prema Karlovcu i Zagrebu.²¹² Prva i Treća armija su proboj Srijemskog fronta započele 12. travnja. Front je uspješno probijen no nije ostvareno planirano okruženje njemačkih i kolaboracionističkih jedinica na ovom frontu te su se ove jedinice uspješno povlačile prema zapadu i pritom usporavale napredovanje Treće i Prve armije onoliko koliko je bilo potrebno da se povlačenje izvrši. Ovaj dio fronta JA je također bio dosta loše opskrbljen artiljerskom municijom, većina je potrošena pri probiju fronta. Druga tenkovska brigada je zbog nedostatka ulja morala prestati s operacijama od 22. travnja do 5. svibnja, a gotovo u isto vrijeme su dvije zrakoplovne divizije ostale bez goriva i ponovno su počele letjeti tek 1. svibnja. Ove okolnosti su onemogućile okruženje i uništenje snaga Sila Osovine te su Treća i Prva armija nastavile frontalno napredovanje prema zapadu zemlje sve do 8. svibnja kada su ušle u Zagreb i kada je na snagu trebala stupiti kapitulacija svih snaga sila Osovine.²¹³

Nakon samoubojstva Hitlera predsjednik Njemačkog Reicha je postao admiral Dönitz. On je u početku imao ideju sklapanja separatnog mira sa Zapadnim Saveznicima uz nastavak borbe na Istočnom frontu. Zapadni Saveznici nisu prihvatili Dönitzove ponude za sklapanje separatnog mira te su se držali odluka sa savezničkih konferencija prema kojima je Njemačku trebalo prisiliti na bezuvjetnu kapitulaciju.²¹⁴ Saveznici su inzistirali na „trenutnoj, istovremenoj i bezuvjetnoj kapitulaciji“ na svim frontovima. Sve jedinice su se trebale zaustaviti i predati trupama na području na kojem se u tom trenutku nalaze uključujući one koje su bile na Istočnom frontu. Njemačka strana je u pregovorima sa Zapadnim Saveznicima, odnosno sa generalom Eisenhowerom kao Vrhovnim zapovjednikom savezničkih snaga u Europi, pokušala inzistirati na kapitulaciji samo na zapadnom frontu. Međutim Zapadni saveznici su njemačkoj strani 7. svibnja postavili ultimatum prema kojem je Njemačka morala tog dana potpisati bezuvjetnu kapitulaciju ili će pregovori biti prekinuti. Istog dana je Dönitz generalu Jodlu dao dopuštenje da potpiše kapitulaciju i on je ovo učinio u 2 sata i 41 minutu ujutro u Eisenhowerovom štabu u Reimsu. Ipak kapitulacija je trebala stupiti na snagu tek u 23 sata 8. svibnja što je njemačkoj strani dalo 48 sati da pokuša izvuci svoje jedinice sa fronta sa Sovjetima. Na sovjetski zahtjev je održana i druga ceremonija potpisivanja kapitulacije, ovaj

²¹² Isto, 382 – 383.

²¹³ Isto, 386 – 389.

²¹⁴ Barbier, „The War in the West“, 417.

put je potpisan nešto duži dokument 9. svibnja oko ponoći i 45 minuta u stožeru generala Žukova u Karlshorstu.²¹⁵

Međutim prije nego što je kapitulacija stupila na snagu Dönitz je svim jedinicama na Istočnom frontu naredio da se probiju do Zapadnih Saveznika i njima predaju.²¹⁶ General Löhrr, zapovjednik njemačke Grupe armija E u čijem su sastavu bile sve jedinice u Hrvatskoj i Sloveniji, je također nastojao svoje trupe povući u dijelove Austrije koje su zauzeli Zapadni Saveznici. Löhrr je dva puta, 2. i 5. svibnja, obavijestio admirala Dönitza da namjerava povući svoje snage u Austriju da bi zaštitio bok Grupe armija Jug i spriječio „totalnu boljševizaciju“ Austrije, zemlje u kojoj je rođen. Löhrr je od Dönitza istovremeno zatražio i dobio dopuštenje da ponudi vojne jedinice svoje armijske grupe kao policijske i sigurnosne snage za zonu Zapadnih Saveznika u Austriji. Ova ponuda je brzo odbijena od strane Zapadnih Saveznika i njemačke snage su obaviještene da u trenutku kapitulacije, znači u 23 sata 8. svibnja, moraju položiti oružje i prestati s kretanjem. Sve jedinice armijske grupe E su obaviještene o kapitulaciji međutim naređeno im je da se nastave povlačiti prema Austriji sve do stupanja kapitulacije na snagu. Mnoge njemačke jedinice su bile preduboko u jugoslavenskom teritoriju u tom trenutku i nisu se nikako mogle stići povući do tog roka što će stvoriti komplikacije nakon tog datuma.²¹⁷

Njemačke jedinice nisu jedine koje su se tijekom svibnja 1945. odlučile povlačiti prema Austriji. Pavelić i vlada NDH su 30. svibnja odlučili napustiti Hrvatsku, ovu odluku je 1. svibnja Pavelić priopćio Glavnom vojnom stožeru NDH i naredio da razrade plan povlačenja. Tada ovo još nije konačna odluka.²¹⁸ Usprkos tome što se plan za povlačenje već razrađivao i pripremao u ustaškoj propagandi nema govora o povlačenju sve do trenutka kada je objavljena odluka o povlačenju 6. svibnja. Prije toga se naglašava da će se borba nastaviti.²¹⁹ Nedžad Sulejmanpašić koji je bio regrutiran u vojsku NDH od strane domobrana te je naposljetku dodijeljen u ustašku jurišnu jedinicu piše u svom dnevniku da se još tijekom travnja u ustaškim krugovima govorilo o povlačenju na Velebit i nastavku borbe „u šumama“.²²⁰ Osim toga u propagandi se naglašava važnost Zvonimirove linije na potezu Karlovac – Dugo Selo –

²¹⁵ Kershaw, *The End*, 370 – 372.

²¹⁶ Isto, 371 – 373.

²¹⁷ Gaj Trifković, „The Forgotten Surrender: The End of the Second World War in Yugoslavia“, *International Journal of Military History and Historiography* br. 37 (2017), 151.

²¹⁸ Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945.*, 54.

²¹⁹ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 26.

²²⁰ Nedžad Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak: ratni dnevnik 28. 12. 1944. - 11. 6. 1945.* (Zagreb: Medžlis Islamske zajednice, 2006), 77, 83.

Vrbovec – Križevci – Koprivnica – Drava. Ova linija je trebala biti zadnja linija obrane NDH u koju bi se povukle sve ustaške jedinice. Međutim izgradnja utvrđenja na ovoj liniji je bila tek u začetku u vrijeme kada su jedinice JA došle do nje.²²¹

Nikakve pripreme za eventualan nastavak borbe nakon povlačenja Nijemaca nisu provedene, a partizani su napredovali sve bliže Zagrebu. Aleksandar Löhr je 2. svibnja obavijestio Pavelića o nemogućnosti obrane Zagreba i povlačenju njemačkih jedinica na crtu Maribor Celje. Nakon toga na noćnoj sjednici 3./4. svibnja Vlada NDH je odlučila poslati memorandum Glavnom savezničkom stožeru za Sredozemlje u Caserti s pozivom da Saveznici uđu u NDH jer NDH ima pravo na samoodređenje.²²² Vjekoslav Vrančić, ministar u ustaškoj vladi i ustaški pukovnik, je trebao ovaj memorandum predati feldmaršalu Haroldu Alexanderu, vrhovnom komandantu savezničkih snaga na Sredozemlju. Vrančić je međutim u Caserti uhićen i nikada dokument nije predao Alexanderu, Alexander je dokument prosljedio Titu bez ikakvog informiranja ustaške vlasti o ovome.²²³ Ustaški pokušaji da se stave u službu Zapadnih Saveznika su propali jednako kao i slični pokušaji generala Löhra u to vrijeme.

Ustaški vrh je naposljetku 5. svibnja konačno naredio opće povlačenje svih pripadnika oružanih snaga NDH. Ova odluka je objavljena u proglasu 6. svibnja, povlačenje je obavezno za sve pripadnike oružanih snaga, a mogu se pridružiti i civili koji to žele. U noći s 5. na 6. svibnja poslana je svim postrojbama naredba „povlačite se preko Celja Englezima u susret“.²²⁴ Narcisa Lengel Krizman ističe da je evakuacija imala sljedeći poredak: „a) prisilna evakuacija svih sumnjivih osoba koje je registriralo redarstvo; b) prisilna evakuacija činovnika; c) dobrovoljna evakuacija ustaša i njihovih obitelji; i d) dobrovoljna evakuacija svakoga tko to želi“.²²⁵

Ukupan broj pripadnika oružanih snaga NDH i civila koji su krenuli u povlačenje prema Sloveniji i Austriji je vrlo teško odrediti, ne postoje točni podaci već samo procjene. U literaturi ustaške emigracije se često navodilo da je u povlačenju sudjelovalo 500 000 civila i 200 000 vojnika. Ova tvrdnja se prvi puta pojavljuje kod ustaških pregovarača koji su Britancima kod Bleiburga govorili da se s njima povlači upravo ovoliko ljudi.²²⁶ Ovo je bez sumnje višestruko preuveličan broj i civila i vojnika. Prema Davoru Marijanu oružane snage NDH na kraju nikako

²²¹ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 17 – 18.

²²² Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 54 – 55.

²²³ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 27.

²²⁴ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 57.

²²⁵ Isto, 58.

²²⁶ Isto, 105 – 107.

nisu mogle imati više od 100 000 pripadnika u svojim redovima.²²⁷ Prema knjizi sjećanja generala i zapovjednika 3. armije Koste Nađa u oružanim snagama NDH je u svibnju 1945. bilo 130 000 vojnika.²²⁸ Prema Ivi Goldsteinu iz NDH se povlačilo oko 100 000 pripadnika oružanih snaga NDH, najviše moguće oko 116 000. Goldstein ističe da se analizom svjedočanstava može zaključiti da je civila bilo bitno manje nego vojnika, oko 50 000 ili 60 000. U cijeloj koloni je moglo biti oko 150 000 ljudi.²²⁹

U istoj koloni kao i pripadnici vojske NDH se povlačila još jedna veća skupina ljudi, bivši crnogorski četnici Pavla Đurišića, a u tom trenutku pripadnici Crnogorske narodne vojske pod zapovjedništvom Sekule Drljevića. Pavle Đurišić je 22. ožujka kao zapovjednik crnogorskih četnika sklopio sporazum sa Sekulom Drljevićem, crnogorskim nacionalistom i Pavelićevim saveznikom. Prema ovom sporazumu crnogorski četnici su postali Crnogorska narodna vojska sa Sekulom Drljevićem kao vrhovnim zapovjednikom, dok je potpukovnik Đurišić ostao operativni zapovjednik ovih jedinica. Đurišića i njegove pristalice su naposljetku u Staroj Gradiški uhitili Drljevićevi pristalice, optužili ih kao nositelje „velikosrpske politike“ i predali ih ustašama koji su ih nakon toga ubili. U literaturi se nekada mogu pronaći podaci da se prema Austriji u ovoj koloni povlačilo i oko 10 000 crnogorskih četnika.²³⁰ Međutim prema analizi Milana Radanovića utemeljenoj na partizanskim i četničkim procjenama veličine tzv. „Pavlove kolone“ Đurišićevi četnici, odnosno Crnogorska narodna vojska, u vrijeme povlačenja prema Sloveniji u svojoj koloni nisu imali više od 5000 do 6000 ljudi, četnika i civila.²³¹

Ova skupina kolaboracionističkih jedinica međutim nije bila jedina koja se povlačila sa jugoslavenskog teritorija. Oružane snage NDH i svi koji su se njima priključili su se povlačili prema Celju i Dravogradu i planirali su u Austriju ući kod grada Lavamünda, odnosno Bleiburga nakon što im je prepriječen put u Dravogradu. Jedna druga velika kolona kolaboracionističkih i njemačkih snaga se povlačila preko prolaza Ljubej, kroz Rožnu dolinu, Rosenthal preko grada Ferlacha, i na kraju su završili u logoru Viktring kod Klagenfurta.²³² Uz neke njemačke jedinice od većih kolaboracionističkih jedinica su se ovim smjerom povlačile

²²⁷ Isto, 36 – 37.

²²⁸ Jovo Popović, *Rat poslije pobjede : kazivanja Koste Nađa* (Zagreb: Alfa, 1976), 21.

²²⁹ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 36 – 37.

²³⁰ Radanović, *Kazna i zločin*, 493; Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 73 – 75.

²³¹ Radanović, *Kazna i zločin*, 480.

²³² Thomas Florian Rulitz, *Bleiburška i vetrinjska tragedija: partizansko nasilje u Koruškoj na primjeru protukomunističkih izbjeglica u svibnju 1945.*, prev. Ivo Pomper (Zagreb: Počasni bleiburški vod, 2012), 69; Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 161.

jedinice Slovenskog domobranstva, ličkih četnika, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Srpskog udarnog korpusa. Slovenske domobranske jedinice su naoružavane, opskrbljivane i plaćane od strane Njemačke. U rujnu 1944. Slovensko domobranstvo se sastojalo od oko 13 000 vojnika i oficira. Krajem rata su se ove jedinice preimenovala u Slovensku narodnu vojsku.²³³ Jedinice Srpskog udarnog korpusa, to su bili bivši pripadnici Srpske državne i granične straže, paravojne jedinice Nedićeve vlade u Srbiji, su se povlačile zajedno sa Mihajlovićevim četnicima iz Srbije te su se nakon toga prebacile u Sloveniju. Tu su se u ožujku 1945. priključile Srpskom dobrovoljačkom korpusu. Sveukupno su prema procjeni Milana Radanovića jedinice SDK u svibnju 1945. godine imale oko 2000 do 3000 vojnika.²³⁴

Kada je u noći s 8. na 9. svibnja 1945. na snagu stupila kapitulacija Njemačke sve su ove kolaboracionističke jedinice kao i cijela Grupa armija E bile u povlačenju prema Austriji. Vodstvo JA, kao i jugoslavensko političko vodstvo međutim nisu željeli dopustiti svim ovim jedinicama da se povuku u Austriju. Od tri ranije istaknuta glavna cilja završnih operacija ni jedan još nije bio izvršen. U oslobođenom Zagrebu predstavnik Generalštaba JA generalmajor Rade Hamović je 9. svibnja održao sastanak s zapovjednicima Prve, Druge i Treće armije JA s ciljem da se „razradi plan za likvidiranje neprijateljske grupacije u severozapadnom delu Jugoslavije“.²³⁵ Na ovom sastanku je dogovoreno da Treća armija napreduje pravcem Maribor – Dravograd – Celovec, Prva armija pravcem Celje – Kamnik – Celovec, a Druga armija od Save prema Zidanom Mostu. Trećoj armiji generala Koste Nađa su bile podređene jedinice IV. operativne zone u Sloveniji koje su bile razvučene između Štajerske i Koroške zato što je njegova armija imala zadatak presjeći pravac napredovanja Nijemaca i kolaboracionista.²³⁶

Njemačke jedinice su nakon 8. svibnja najspremnije za kapitulaciju s obzirom na kapitulaciju svih ostalih njemačkih jedinica. Međutim njemačke jedinice nisu poštovale odredbe akta o kapitulaciji prema kojem su trebale položiti oružje, prestati se kretati i predati se najbližim savezničkim jedinicama već su se nastavile kretati prema Austriji. Istovremeno započinju pregovori između generala Löhra, zapovjednika grupe armija E, i vojnog vodstva IV. Operativne zone u Sloveniji. Pregovori se odvijaju u selima Letuš i Topolšica. Prema jugoslavenskoj historiografiji Nijemci su na ovim pregovorima pristali na bezuvjetnu kapitulaciju no kasnije su odbili poštovati ovaj dogovor. Gaj Trifković ističe da ne postoje

²³³ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2002), 124 – 128; Rulitz, *Bleiburška i vetrinjska tragedija*, 84 – 85.

²³⁴ Radanović, *Kazna i zločin*, 385, 510.

²³⁵ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 35.

²³⁶ Jovo Popović, *Rat poslije pobjede : kazivanja Koste Nađa*, 21.

dokumenti koji bi potvrdili ovu interpretaciju događaja i da je jugoslavenska strana na pregovorima zapravo prihvatila propuštanje Nijemaca u Austriju bez teškog oružja koje je trebalo ostaviti južno od Drave. Jugoslavenskim jedinicama je u tom trenutku cilj što brže neutralizirati brojnije njemačke snage da bi mogli ući u borbe protiv kolaboracionističkih jedinica koje su često odbijale bilo kakve pregovore o predaji.²³⁷ Razoružavanje njemačkih jedinica je započelo 10. svibnja no njemačke jedinice u tom trenutku još nisu zarobljavane jer su se sve jugoslavenske jedinice fokusirale na sprječavanje povlačenja kolaboracionističkih jedinica. Njemačke jedinice su najčešće zarobljavane nakon što su neko vrijeme razoružane nastavile kretanje prema Austriji. Neke njemačke jedinice će se nastaviti boriti, zadnji oružani sukob jedinica JA i njemačkih jedinica se dogodio 13. svibnja u Poljani, međutim kolaboracionističke jedinice će se puno žestice boriti.²³⁸

Na području jugoslavensko-austrijske granice JA 9. svibnja ima samo jedinice IV. Operativne zone. Ove jedinice su već 3. svibnja dobile naredbu da zauzmu dijelove Austrije koje je Jugoslavija namjeravala pripojiti, prije svega južnu Korušku i grad Klagenfurt. Ove jedinice su zbog ovoga bile rastegnute na vrlo širokom području.²³⁹ Osim toga IV. operativna zona u to vrijeme ima manje od 10 000 vojnika, uključujući i pozadinske službe i jedinice i nove regrute koji su unovačeni tijekom svibnja.²⁴⁰ Ovako malobrojne snage nikako nisu mogle zaustaviti napredovanje više neprijateljskih kolona u kojima je u svakoj pojedinoj bilo na desetke tisuća neprijateljskih vojnika ili čak preko stotinu tisuća u onoj koja se kretala prema Dravogradu. Kada je kolona oružanih snaga NDH došla do Celja 9. svibnja ovaj grad su već zauzele jedinice IV. OZ. Ove jedinice, oko 1000 vojnika, su prije toga propuštale njemačke jedinice kroz grad uz uvjet da im njemački vojnici predaju teško naoružanje. Ustaško vodstvo je započelo pregovore s lokalnim jugoslavenskim vodstvom. Ustaše su odbili predati oružje i tražili su slobodan prolaz kroz Celje i prijetili odmazdom u slučaju da ih se ne propusti.²⁴¹ Prema Milanu Basti ustaše su zaprijetili da će zapaliti cijelo Celje ako kretanje njihove kolone bude spriječeno ili ako kolona bude napadnuta.²⁴² Dodatne snage JA su u Celje došle tek u kasno popodne 10. svibnja i preuzele potpunu kontrolu nad gradom i uspješno istjerale ustaše iz grada. Nakon toga u području Celja dolazi do razoružavanja njemačkih, domobranskih i

²³⁷ Trifković, „The Forgotten Surrender“, 149 – 153.

²³⁸ Isto, 155 – 159, 164.

²³⁹ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 303.

²⁴⁰ Trifković, „The Forgotten Surrender“, 161.

²⁴¹ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 77 – 78; Trifković, „The Forgotten Surrender“, 161.

²⁴² Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 316.

ustaških jedinica koje nisu stigli ranije proći kroz grad. Veći dio ustaške kolone je međutim uspio proći kroz Celje.²⁴³

Glavnina kolone oružanih snaga NDH, predvođena ustaškim jedinicama, je nakon toga nastavila kretanje do Dravograda. Ispred kolone oružanih snaga NDH je u ovom trenutku, 10. svibnja, cijeli 15. Konjički kozački SS korpus. Dravograd u ovo vrijeme drži samo jedna partizanska brigada i neke bugarske jedinice. Prema sjećanju Danijela Crljena, visokog ustaškog činovnika i jednog od pregovarača, Kozaci su u noći s 10. na 11. svibnja krenuli u „juriš“ na Dravograd te su dva dana kasnije razbijeni.²⁴⁴ Međutim partizanske jedinice su zapravo dopustile prolaz kroz Dravograd ovom korpusu jer se jedna brigada nije mogla suprotstaviti cijelom korpusu bez pojačanja. Većinu od 22 000 vojnika ovog korpusa je razoružao britanski 5. korpus u Austriji, a oružje je predano bugarskoj 1. armiji koja je došla iz Ptuja i Maribora.²⁴⁵ Naposljetku i sam Crljen kaže da se njihova kolona sljedećeg dana pomaknula na mjesto na kojem su bili Kozaci što očito znači da su Kozaci uspjeli proći.²⁴⁶

Ustaško vodstvo je još 10. svibnja pokrenulo pregovore sa štabom bugarske vojske kod Dravograda. Na ovim pregovorima je ustaški general Vjekoslav Servatzy kao pregovarač tražio za svoje snage prolaz do Austrije i status političkih emigranata. Bugarski oficiri su im navodno rekli da oni ne mogu ništa odlučivati i da se vrate sutra kada će se organizirati sovjetsko-englesko-bugarska komisija koja će riješiti njihov problem.²⁴⁷ Dok ustaško vodstvo pregovara s Bugarima zapovjedništvo 3. armije shvaća da se prema Dravogradu kreću veće ustaške i domobranske snage i zbog toga štab 36. divizije 11. svibnja navečer šalje 6. vojvođansku brigadu u Dravograd, oni su tamo stigli 12. svibnja.²⁴⁸ U isto vrijeme je i cijela 51. divizija dobila naređenje da se iz Maribora prebaci u Dravograd.²⁴⁹ S dolaskom ovih pojačanja JA je uspjela uspostaviti čvrstu kontrolu nad Dravogradom. Štab 51. divizije je 12. svibnja dao naređenje svim jedinicama u Dravogradu da se spriječe bilo kakvi pregovori bugarskih oficira i ustaša. Bugarskim oficirima se nije zabranjivalo da idu kod ustaša međutim svim jedinicama JA je dano naređenje da pucaju na ustaške pregovarače koji pokušaju ući u Dravograd.²⁵⁰

²⁴³ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 78 – 79.

²⁴⁴ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 294 – 295.

²⁴⁵ Trifković, „The Forgotten Surrender“, 163.

²⁴⁶ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 294 – 295.

²⁴⁷ Isto, 295.

²⁴⁸ Jovo Popović, *Rat poslije pobjede : kazivanja Koste Nađa*, 78.

²⁴⁹ Velimir Terzić ... et al., *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: 1944-1945* (Beograd: Vojni istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1957), 710 – 712.

²⁵⁰ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 288 – 292.

Prema Danijelu Crljenu ustaško vodstvo je odlučilo do jutra 13. svibnja čekati bugarske oficire koji su trebali doći na pregovore. Kada se naposljetku bugarski oficiri nisu pojavili odlučili su da će izvršiti napad na pozicije JA kod Dravograda i pokušati se probiti prema Lavamündu sjeverno od Dravograda. Proboj su predvodile jedinice PTS-a, domobranski gorski zdrug generala Peričića, dijelovi Bobanove Crne legije i neke jedinice Ustaške obrane.²⁵¹ Prema svjedočanstvu Kazimira Kovačića, oficira u oružanim snagama NDH, 13. svibnja je do njihovog štaba došao partizanski izaslanik i postavio zahtjev za bezuvjetnu kapitulaciju. Ustaško zapovjedništvo, Servatzy, Metikoš, Perečić, Herenčić Crljen i dr. Krivokapić u ime Crnogoraca su odbili ovaj zahtjev i tražili slobodan prolaz do saveznika bez borbe, u protivnom su rekli da će nasilno probiti put do zapadnih saveznika. On kaže da su na Dravogradskom frontu njegove snage zajedno s ustaškom oklopnom jedinicom bile na srednjem odsjeku, desno je bio Gorski sdrug generala Peričića, a lijevo postrojbe Crne legije pod zapovjedništvom Rafaela Bobana. Njegove snage su krenule prema Dravogradu nakon što su jugoslavenske snage u 14 sati istog dana otvorile vatru iz minobacača na njihov kamp.²⁵²

Ustaške snage su tijekom 13. svibnja uspjele odbaciti partizanske snage na sjevernu obalu Drave i približili su se dravogradskim mostovima koji su bili jedini prijelaz preko Drave. Oko ovih mostova su se vodile žestoke borbe, prema nekim izvorima ustaše su čak uspješno privremeno zauzeli željeznički most no nisu uspješno stvorili mostobran na drugoj obali Drave.²⁵³ Ustaško vodstvo je naposljetku shvatilo da je proboj preko Dravograda nemoguć i odlučilo je glavninu snaga usmjeriti prema selima Guštanj, Prevalje i Poljane. Ovo je bio duži put u Austriju nego onaj koji je vodio preko Dravograda ali je na ovom dijelu fronta bilo puno manje jedinica JA.²⁵⁴ Taj široki dio fronta su branile 7. brigada, dijelovi 8. brigade 51. divizije i Tomšičeva brigada 14. divizije, dok su oko Dravograda bile razmještene sve ostale jugoslavenske snage, glavnina 8. brigade, 6. brigada 36. divizije i neki elementi Prekomurske brigade. Sam Basta priznaje da je ovim ustaškim probojem 51. divizija razbijena na dva dijela, a pritom nisu imali nikakve informacije o tome što se dogodilo s jedinicama koje su odsječene od glavnine.²⁵⁵

U isto vrijeme kada 51. divizija vodi najžešće borbe oko Dravograda južno od Dravograda u dolini rijeke Mislinje borbe protiv snaga NDH vodi 17. divizija 3. armije. Ova

²⁵¹ Isto, 342 – 345.

²⁵² *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 318.

²⁵³ Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945.*, 90 – 92.

²⁵⁴ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 40 – 41.

²⁵⁵ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 339.

divizija je položaje u ovom području zauzela 12. svibnja i trebala je okružiti kolonu s južne strane. Oko sela Turjak su se vodile posebno žestoke borbe tijekom 13. svibnja. Ustaše su u protunapadu uspjeli zauzeti neke pozicije međutim već istog dana je 17. divizija povratila inicijativu i odbila ustaški napad. Sutradan 14. svibnja 17. divizija je zauzela Slovenj Gradec. Prema Basti 17. divizija je u ovim borbama imala 82 poginula borca uz 186 ranjenih.²⁵⁶

Ujutro 14. svibnja je po naredbi generala Nađa pokrenut novi napad da bi se vratila područja koja je izgubila 51. divizija. Napad je započeo u smjeru Podklanca i Tolsteg Vrha, mostobran je ubrzo osiguran i JA se vraća na drugu obalu Drave. Nakon ovoga je održano savjetovanje s komandama brigada JA na ovom području te je odlučeno da se krene u napad južno od Dravograda da bi se spriječilo probijanje kolona, 51. divizija je potom zauzela Poljane i Ravne na Koroškem. Ovom operacijom je kolona presječena na više mjesta i počelo je zarobljavanje većih jedinica oružanih snaga NDH.²⁵⁷ Ipak dio kolone uključujući njenu prethodnicu u kojoj su bile elitne ustaške jedinice je nastavio proboj prema Bleiburgu u Austriji. Istog dana je ustaško zapovjedništvo stupilo u vezu sa britanskim snagama, nakon što se prethodnica kolone susrela s britanskim trupama. Milan Basta je u noći s 14. na 15. svibnja nakon analize situacije u štabu divizije dobio zadatak da pokuša uspostaviti vezu s odsječenim jedinicama 51. divizije zapadno od Dravograda. Nakon toga je trebao reorganizirati ove jedinice i učvrstiti obruč da se spriječi povlačenje kolaboracionističkih snaga preko Bleiburga. Sljedeće jutro se Basta uspješno sastao sa odsječenim jedinicama kod Bleiburga i naredio im da započnu pripreme za napad na prethodnicu kolone oružanih snaga NDH.²⁵⁸

Kolaboracionističke i njemačke snage koje su se povlačile kroz Rožnu dolinu i kroz grad Ferlach su također morale vojnim operacijama probiti put. Prije nego što su snage sila Osovine stigle do Ferlacha partizani Koroškog odreda i 3. austrijskog bataljuna su 6. i 7. svibnja zauzeli Rožnu dolinu. Nakon toga partizani Koroškog odreda su 8. svibnja zauzeli grad Ferlach. Kolonu slovenskih domobrana i ostalih jedinica koje se povlače ovim pravcem slijedi 29. hercegovačka divizija 4. jugoslavenske armije, a sa zapada se približavaju dolini 4. motorizirani odred i 11. dalmatinska brigada 26. divizije 4. armije.²⁵⁹ Kada je kolona stigla do Ferlacha 10. svibnja u gradu su počele borbe između koroških partizanskih jedinica i jedinica Slovenske narodne vojske pod Vukom Rupnikom i postrojba SS policije i dočasničke škole 7.

²⁵⁶ Terzić ... et al., *Završne operacije*, 712; Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 331 – 332.

²⁵⁷ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 95.

²⁵⁸ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 345 – 351.

²⁵⁹ Rulitz, *Bleiburška i vetrinjska tragedija*, 74 – 77; Basta, 306.

SS divizije. Istog dana navečer domobrani i Nijemci su uspješno zauzeli Ferlach a partizani su se morali povući. Za razliku od kolone oružanih snaga NDH ova kolona je u cijelosti uspjela ući u Austriju i predati se Zapadnim Saveznicima. Nakon što je povlačenje završilo slovenski domobrani su 14. svibnja napustili Ferlach.²⁶⁰

Prema izvještaju Štaba 3. armije Generalštabu JA o djelovanju armije od 8. do 23. svibnja u borbama nakon što je njemačka kapitulacija stupila na snagu armija je imala gubitke od 142 poginula, 55 nestalih i 374 ranjenih. U istom izvještaju se tvrdi da su jedinice armije u borbama ubile 25 000 neprijateljskih vojnika i ranile 4000.²⁶¹ Međutim kao što to ističe Gaj Trifković podaci o poginulim neprijateljskim vojnicima u dokumentima svih vojski su notorno nepouzdana i najčešće preuveličavani tako da nam ovo ne govori mnogo o gubicima kolaboracionističkih i njemačkih jedinica u ovim borbama.²⁶² Iz izvještaja nije jasno da li su u ove gubitke uključeni i gubici slovenskih partizanskih jedinica koje su u to vrijeme djelovale pod zapovjedništvom 3. armije, međutim pošto se izvještaj odnosi na jedinice 3. armije može se pretpostaviti da gubici ovih jedinica nisu uključeni jer su slovenske partizanske jedinice formalno bile dio 14. divizije IV. Operativne zone. Ove jedinice su također pretrpjele određene gubitke, posebno je žestoka bila bitka za grad Ferlach koji su branile isključivo slovenske partizanske jedinice.²⁶³

Ne postoje podaci koji bi ukazivali na direktnu povezanost mjestimičnih žestokih borbi u vrijeme kada je Njemačka već kapitulirala i kasnijeg nasilja nad pripadnicima kolaboracionističkih jedinica. Međutim vrlo žestoke borbe u nekim sektorima su zasigurno dodatno pojačale dojam kod mnogih zapovjednika i pripadnika jedinica JA da su neprijateljski vojnici izrazito neprijateljski nastrojeni i okorjeli zločinci. Milan Basta u svojim memoarima komentira zarobljeničku kolonu sljedećim riječima: „Gledam mračnu kolonu koja je još prije 24 sata bila u borbenim formacijama. Mnogi su još jučer divljali i ubijali nedužno slovensko stanovništvo, a sada pognute glave odlaze u zarobljenički logor. ... Ova poražena armija, koju gledam kako maršira pognute glave, bila je pune četiri godine u službi zločina. Četiri su godine krv, nož i logori smrti bili njeni simboli“.²⁶⁴ Iako naravno svi oni koji su bili u ovoj koloni nisu bili zločinci Basta u to vrijeme sigurno nije bio jedini koji je razmišljao na ovaj način. Ovakav

²⁶⁰ Rulitz, *Bleiburška i vetrinjska tragedija*, 84 – 85, 92 – 95.

²⁶¹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 135.

²⁶² Trifković, *Sea of Blood*, xvii – xviii.

²⁶³ Zdravko Klanjšček, *Narodnooslobodilački rat u Sloveniji 1941-1945* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1984), 360.

²⁶⁴ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 418 – 419.

način razmišljanja se odražava i u službenim dokumentima. Npr. u izvješću 3. armije Generalštabu JA o djelovanju armije od 8. do 23. svibnja 1945. godine se zaključuje da je pobjeda nad kolaboracionističkim snagama na austrijsko-slovenskoj granici imala veliki politički i vojni značaj, i naglašava se da se radi o zločincima „Tako je domaćim izdajnicima četnicima, naročito ustašama, zadan odlučujući smrtni udarac i tako im onemogućeno da izbjegnu zasluženu narodnu kaznu za sva zločinstva i nedjela koja su ti izrodi počinili nad našim narodima“.²⁶⁵

Predaja na Bleiburgu i repatrijacija kolaboracionista iz logora Viktring

Ustaško vodstvo je prije jugoslavenskog vodstva uspostavilo komunikaciju s lokalnim britanskim snagama. U britanski štab kod Bleiburga je 14. svibnja predvečer došao časnik snaga NDH i rekao da prema Bleiburgu idu dvije skupine hrvatske vojske, svaka od 100 000 ljudi, a prema izjavama obavještajaca bilo je još sa njima 500 000 civila.²⁶⁶ Među vojnicima i civilima koji su se povlačili u koloni su bile raširene različite predodžbe o tome što će Britanci s njima učiniti, međutim svi su vjerovali da će se oni prema njima odnositi bolje nego JA. Neki su mislili da će ih oni uzeti u svoje zarobljeništvo, kod nekih je čak postojala vjera da će ih Britanci naoružati novim oružjem i poslati natrag u Jugoslaviju u borbu protiv komunista. Jedan anonimni svjedok, bivši vojni pitomac koji je bio zarobljen u Sloveniji, kaže da su vjerovali da idu „ususret engleskih četa, koje će nas primiti kao protivnike komunizma i sovjetskog imperijalizma“.²⁶⁷ Nikola Đapić svjedoči da im je čak još 6. svibnja kada je naređeno povlačenje rečeno da idu u susret engleskim četama da nastave borbu protiv partizana.²⁶⁸

Naravno, kao što je već ranije rečeno, Britanci i drugi zapadni saveznici ni u jednom trenutku nisu ozbiljno razmišljali o sklapanju nekakvog saveza sa jugoslavenskim kolaboracionistima. Međutim dok su slovenski domobrani i neke srpske kolaboracionističke jedinice koje su se povlačile preko Ferlacha uspjele dospjeti u britansko zarobljeništvo koloni oružanih snaga NDH to nije uspjelo. Patrick T. D. Scott, glavni britanski pregovarač kod Bleiburga, kaže da je prije predaje dobio naređenje, ne spominje od koga, da predaja snaga

²⁶⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 137.

²⁶⁶ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 105 – 107.

²⁶⁷ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 302.

²⁶⁸ Isto, 343.

NDH Britancima ne dolazi u obzir zato što su se borili protiv Jugoslavena. Osim toga on sam je vjerovao da bi 700 000 ljudi, koliko su ustaški pregovarači tvrdili da je krenulo u povlačenje s njima, predstavljalo problem za njegovu zonu.²⁶⁹

Prema tome sve nade koje su neki pripadnici oružanih snaga NDH i neki civili polagali u britansku pomoć su od samog početka bile u potpunosti uzaludne. Tijek samih pregovora također potvrđuje ovo. Pregovori su se odvijali u dvorcu Bleiburg gdje se smjestio britanski brigadir Scott. Jugoslavenska delegacija je na pregovore stigla između 13 i 14 sati 15. svibnja, a ustaška delegacija je tada već bila tamo. Izaslanstvo JA na ovim pregovorima su činili Milan Basta i Ivan Kovačić Efenka a izaslanstvo snaga NDH Herenčić, Servatzy, Metikoš i Crljen.²⁷⁰ Ustaška strana je pritom bila uvjerenjena da ide u pregovore na kojima će moći izbjeći predaju jedinicama JA, međutim saveznička strana, jugoslavenska jednako kao i britanska, nije namjeravala voditi pregovore u prvom smislu te riječi. Već je unaprijed bilo odlučeno da će se cijela kolona oružanih snaga NDH morati predati jedinicama JA i nije bilo mjesta za ikakve pregovore o ovome, zapravo je saveznička strana ustaškom vodstvu uputila ultimatum.²⁷¹ Prema Basti britanski brigadir Scott je na samom početku pregovora spomenuo mogućnost da se kolona preda Britancima no nakon što je Basta na ovo negativno reagirao i rekao da se cijela kolona treba predati jugoslavenskim snagama Scott ovo više nije spominjao. Basta je inzistirao da predaja mora početi u roku od sat vremena od postizanja sporazuma o kapitulaciji. Ustaše su tvrdili da oni ne mogu izvršiti predaju za sat vremena. Scott je također smatrao da se predaja ovoliko vojnika ne može izvršiti u sat vremena a Basta je odgovorio da je bitno da kapitulacija počne u roku sat vremena a nakon toga može trajati koliko je potrebno.²⁷² I Basta i Crljen potvrđuju da je ustaško vodstvo željelo produžiti rok za predaju da bi oni koji se ne žele predati imali dovoljno vremena da pobjegnu.²⁷³ Ustaško vodstvo je naposljetku pristalo na predaju u roku sat vremena uz uvjet da se tih sat vremena počinje brojati od povratka zapovjednika u svoje jedinice. Basta je obećao da će se u odnosu prema zarobljenicima poštivati međunarodno ratno pravo i da će civili biti poslani kućama. Predaja je počela kada su iza 16 sati prve ustaške

²⁶⁹ Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945.*, 108.

²⁷⁰ Isto, 113 – 114.

²⁷¹ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 44 – 49.

²⁷² Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 352 – 361.

²⁷³ Isto, 349 – 350, 361.

jedinice počele isticati bijele zastave.²⁷⁴ U večer istog dana su se na Bleiburgu jugoslavenskim jedinicama predali i crnogorski četnici.²⁷⁵

Ipak u području pod kontrolom britanske vojske u Austriji je i nakon predaje kolone oružanih snaga NDH ostao veći broj pripadnika jugoslavenskih kolaboracionističkih jedinica i jugoslavenskih civila koji su se Britancima predali prije 15. svibnja. Najveća skupina koja se predala Britancima je bila skupina koja se povlačila preko grada Ferlacha u kojoj je najviše bilo slovenskih domobrana i slovenskih civila.²⁷⁶ Većina ove kolone je bila smještena u logoru kod Viktringa. Kod Viktringa se prema Thomasu Rulitzu nalazilo ukupno 30000 jugoslavenskih državljana, 6000 do 8000 slovenskih civila, 10 do 12 000 slovenskih vojnika. Uz njih su tu bili i ruski, srpski, crnogorski i hrvatski vojnici i civili.²⁷⁷

Britanci su manje grupe vojnika i činovnika, među njima i cijelu vladu NDH, izručivali prije nego što su izručili vojnike iz viktrinškog logora. Prema Thomasu Rulitzu između 18. i 24. svibnja su izručivani Hrvati, odnosno ustaše i domobrani. Nakon njih 24. svibnja počinje izručivanje zarobljenika iz Viktrinškog logora, prvo su izručene tri pukovnije Srpskog dobrovoljačkog korpusa pod zapovjedništvom nadporučnika Tatalovića. U jednom telegramu britanskog 5. korpusa od 26. svibnja se kaže da je na području korpusa preostalo 10000 slovenaca i 400 crnogorskih četnika. Masovna izručivanja slovenskih domobrana počinju sljedećeg dana 27. svibnja. Izručivanja se provode vlakom, dio preko Bleiburga dio preko Rosenbacha. Teški ranjenici ovih jedinica jedini nisu izručeni već su smješteni u III. rezervnu bolnicu u Klagenfurtu. Civili nisu izručeni i mogli su ostati ako se nisu željeli vratiti u Jugoslaviju.²⁷⁸

Vojnici i civili koji su se povlačili u kolonama prema Bleiburgu su imali priliku pokušati pobjeći prije predaje. Sam Danijel Crljen svjedoči da je vidio nekoliko ustaških skupina kako se pripremaju za bijeg prije roka za predaju. On sam se pridružio jednoj skupini pripadnika Ustaške obrane i naposljetku je uspio izbjeći zarobljavanje i ostatak života je proveo u emigraciji. Crljen također prenosi zanimljivu izjavu jednog domobranskog generala, on je rekao: „Ja znam da se ustaški generali ne mogu predati, jer im je sudbina zapečaćena, nu mi drugi, koji smo bili samo vojnici, bez veze s politikom, nalazimo se ipak pod zaštitom

²⁷⁴ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 45 – 47.

²⁷⁵ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 120.

²⁷⁶ Isto, 159.

²⁷⁷ Rulitz, *Bleiburška i vetrinjska tragedija*, 133.

²⁷⁸ Isto, 156, 159 – 163.

međunarodnog ratnog prava“. Međutim sam Crljen je puno realnije shvaćao situaciju u kojoj su se našli, on kaže da je njegovo mišljenje da je „sudbina viših dužnostnika zapečaćena ako se predadu“. ²⁷⁹

Vojnici i civili koji su bili u britanskom zarobljeništvu su imali još bolje uvjete za uspješan bijeg iz zarobljeništvu. Ilija Perušina, časnik u oružanim snagama NDH, se Britancima predao 12. svibnja kod Wolfsberga sa jednom većom skupinom vojnika. Njih su Britanci počeli izručivati 17. svibnja međutim nije im rečeno da ih se vodi u Jugoslaviju i da će ih se izručiti Jugoslavenskoj armiji. Kaže da kada su shvatili da ih vode prema Jugoslaviji on se počeo irskom časniku žaliti kako će ih komunisti sve pobiti, a časnik je na to odgovorio da ih neće izručiti tokom tog dana te da „put do Lavamünda vodi kroz šumice i sela, a da ni on niti njegovi vojnici ništa ne vide“. Časnik koji ih je čuvao nakon ovoga im je također rekao da on po noći ništa ne vidi te je tako omogućavao bijeg onima koji su željeli pobjeći. ²⁸⁰ Nemoguće je odrediti koliko je točno vojnika i civila uspjelo pobjeći prije ili nakon zarobljavanja, no ipak može se pretpostaviti da većina nije pokušavala bježati.

Dolazak u logore u Sloveniji, selekcija u logorima i masovne egzekucije u Sloveniji

JA je pripadnike neprijateljskih vojski nakon zarobljavanja upućivala u tranzitne logore u kojima se vršila selekcija zarobljenika. Prema svjedočanstvima onih koji su zarobljeni kod Bleiburga postupak prema zarobljenicima je bio korektan dok god su se nalazili na austrijskom teritoriju gdje je bilo britanskih vojnika. ²⁸¹ Basta ističe da je on naredio jedinicama koje su dobile zadatak da prate zarobljenike da „ne smije biti nikakvih grešaka u odnosu prema zarobljenicima“ i čini se da nije bilo odstupanja od ovih naredbi dok god se prolazilo kroz austrijski teritorij. Neki sudionici događaja govore o manjim sukobima na Bleiburškom polju u kojima je stradalo nekoliko desetaka zarobljenika međutim o ovome nema detaljnijih podataka. ²⁸²

Basta također daje naznake da je s prelaskom na jugoslavenski teritorij došlo do promjene u odnosu prema zarobljenicima. Prema njemu „Što je kolona dalje odmicala, naši su

²⁷⁹ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 368 – 369.

²⁸⁰ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 282 – 284.

²⁸¹ Isto, *passim*.

²⁸² Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 154 – 155.

ih sve organiziranije svrstavali u redove, pojačavali tempo pokreta i broj oružane pratnje“.²⁸³ Većina zarobljenika iz kolone koja je išla prema Dravogradu i kasnije Bleiburgu je usmjerena prema Mariboru. Stražari iz JA su prema mnogim svjedočanstvima ubijali one koji su zaostajali na putu zbog umora, gladi i iscrpljenosti. Također mnogi svjedoci govore kako su ih na nekim dijelovima puta stražari tjeroali da trče što je dodatno pojačavalo iscrpljenost. Jedan anonimni bivši „vojni pitomac“ kaže da ih prvih nekoliko kilometara nakon Bleiburga nitko nije pljačkao no kasnije su ih počeli maltretirati i pljačkati. Tvrdi da je 17. svibnja hodao bos i u gaćama zato što mu je sve oduzeto. On također kaže da im nije bilo dopušteno napiti se vode, kada su zaostali tjeroalo ih se da trče i dostignu kolonu a one koji nisu bili u stanju pratiti ritam kolone se ubijalo, bilo je i pojedinačnih ubojstava navodno bez ikakva razloga.²⁸⁴ Kazimir Kovačić također potvrđuje da je u početku postupak prema njima bio korektan no što su se više po noći udaljavali od Engleza to su partizani bili sve grublji, čuli su se hici, povici i udarci a počela je i generalna pljačka imovine, njemu je oduzet sat. Kaže i da partizani nisu imali interesa za obične vojnike ako nisu bili ustaše.²⁸⁵

Nedžad Sulejmanpašić u svojem dnevniku koji je pisan tijekom samih ovih događaja potvrđuje da su marševi bili jako teški. Prema njemu do Maribora se marširalo cijelu noć bez spavanja uz pauze od po pet minuta. Potvrđuje i da nisu dobili nikakvu hranu, preživljavali su od onoga što su mogli naći po putu što su ostavile vojske koje su se povlačile i od onoga što su imali od prije.²⁸⁶ On također primjećuje da je bilo pljačkanja, njegovom prijatelju Kornelu su neki vojnici oduzeli kabanicu na putu do Maribora. Kaže ipak da je bio jedan slučaj kada je jedan partizan jednom zarobljeniku oduzeo nalivpero, ovaj se požalio komandantu i dobio je nalivpero nazad. Osim toga sam Nedžad je uspio tijekom cijelog puta zadržati svoje osobne predmete kao što su sat i prsten. Kasnije će mu međutim u logoru u Zagrebu jedan hrvatski partizan ukrasti cipele.²⁸⁷

Kada su zarobljenici stigli u Maribor upućivani su u logore. U ovim logorima se nisu zadržavali puno vremena no u tim logorima je vršena selekcija zarobljenika. Određene grupe zarobljenika su nakon nekog vremena nastavljale put prema logorima u ostatku Jugoslavije. Međutim druge grupe su bile određene za likvidaciju i pojedinci iz ovih grupa su bili ubijani

²⁸³ Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, 381.

²⁸⁴ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 303.

²⁸⁵ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 320.

²⁸⁶ Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povrata*, 101 – 105.

²⁸⁷ Isto, 103, 108, 113.

na stratištima u Sloveniji i zakopavani u neku od masovnih grobnica.²⁸⁸ Zdenko Radelić pretpostavlja da je Tito izdao usmenu naredbu da se određene kategorije zarobljenika moraju pobiti međutim za ovo nema nikakvih dokaza. Naprotiv, sam Radelić navodi da je Zdenko Zavadlav, zamjenik načelnika OZNA-e za područje Maribora, pisao da je OZNA u Sloveniji imala autonomiju odlučivanja da li će pustiti zarobljenike, poslati ih na suđenje, ili ih ubiti. Osim toga partizanske jedinice su od svojih početaka imale određenu autonomiju po pitanju postupanja sa zarobljenicima i Glavni i Vrhovni štab nisu imali potpunu kontrolu po ovom pitanju. Sve do ljeta 1945. jedinice na terenu nisu morale tražiti dopuštenje viših organa Ozne za likvidacije.²⁸⁹

Generalštab JA i Tito su tijekom svibnja i neposredno prije svibnja više puta izdavali naredbe da se u odnosu prema ratnim zarobljenicima mora poštivati međunarodno pravo odnosno međunarodne ratne konvencije. Štab III. JA je 29. travnja podređenim štabovima poslao naredbu u kojoj se ističe da se u jedinicama ne provodi naredba Vrhovnog štaba od 6. 12. 1944. te se zato ta naredba ponovno šalje. U njoj se naređuje da se sa zarobljenicima mora postupati u skladu s međunarodnim pravom.²⁹⁰ Nakon toga je Tito 3. svibnja zapovjedio Velimiru Terziću da pošalje svim jedinicama JA naredbu s 17 točaka kako se pravilno postupiti s ratnim zarobljenicima. Međutim nakon 8. svibnja i kapitulacije Njemačke svi štabovi JA šalju svim jedinicama depeše u kojima piše da se oni koji se bore nakon 8. svibnja stavljaju izvan statusa ratnih zarobljenika. Tito je 9. svibnja preko beogradskog radija zaprijetio da će se s onima koji se ne predaju „nemilosrdno postupiti“.²⁹¹

Međutim u naredbama OZN-e se često primjećuje primjenjivanje sličnih kriterija u razvrstavanju zarobljenika i određivanju onih koje treba smaknuti kao i tijekom cijelog rata. Milan Radanović je u svojoj knjizi o srpskim kolaboracionistima naveo nekoliko naredbi OZN-e u kojima se definira kako treba postupati sa određenim kategorijama zarobljenika. U naredbenju OZN-e 5. krajiške divizije opunomoćenicima OZN-e svih brigada ove divizije se kaže da sve zarobljenike treba sprovoditi u štab divizije i da prema njima treba imati „pravilan“ odnos. Međutim one koji su „bili ustaše, u SS jedinicama, Gestapou ili bili zločinci“ treba označiti kao takve. Za „Nemce fašiste, članove nacional-socijalističke partije“ se kaže da ih

²⁸⁸ Zdenko Radelić, „Ozna/Udba – drastičan obračun s neprijateljima: primjer Hrvatske (1940-ih i 1950-ih)“, *Historijski zbornik* vol. 70, br. 1 (2017), 99.

²⁸⁹ Isto, 101, 120.

²⁹⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 100.

²⁹¹ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 90 – 91.

treba nemilosrdno „čistiti“, a posebno treba čistiti „Švabe iz Jugoslavije“ koji su bili fašisti.²⁹² U naredbenju OZN-e 1. armije JA OZN-i 5. krajiške divizije od 30. travnja 1945. ističe se: „Prilikom čišćenja zarobljenika, fašističke elemente treba nemilosrdno smicati i pri tome težiti da po mogućstvu nijedan ne promakne“. Sa onima koji nisu „fašistički elementi“ treba pravilno postupati. U naredbenju OZN-e 1. armije od 12. svibnja 1945. naređuje se da: „Sve zarobljenike kao i osudu prema njima treba sprovoditi tako da nijedan ustaša ne ostane“. Domobrane prema ovoj naredbi treba slati u logore dok postupak sa domobranskim oficirima ovisi o tome kako su oni zarobljeni i o njihovom ponašanju, „Oficire koje zarobljavate treba kazniti najoštrije, a oficiri koji se predaju treba postupati elastičnije: treba izabrati najgore i kazniti najoštrije, a ostale slati u logor“.²⁹³

U godišnjem izvještaju OZN-e za 1. armiju piše da je zarobljavanje velikog broja neprijateljskih vojnika u završnim operacijama pred OZN-u postavilo zadatak pronalaženja „ustaša, četnika, krvnika, koje je trebalo likvidirati“.²⁹⁴ Zbog ovoga je formiran jedan centar sa 7 oficira OZN-e za „raščišćavanje“ zarobljenika koji su dolazili. Ovaj centar je imao zadatak „da ispituje zarobljenike i da izdvaja posebno one koji su za logor, posebno one koji su za radne bataljone, a opet posebno zločince koji su za likvidaciju“. Za likvidaciju su bili određeni svi ustaše i SS-ovci, „naročito oficiri“ i domobranski oficiri osim onih koji su surađivali s NOP-om. Nakon zarobljavanja kolone oružanih snaga NDH je na području Celja stvoreno još jedno radno tijelo. Ovo radno tijelo je bilo podijeljeno na one koji su ispitivali „ustaše od 1944. i 1945. godine i domobrane od 1943, 1944 i 1945. godine“ i na one koji su radili „na odvajanju ustaša od 1941, 1942 i 1943 godine, domobrana od 1941 i 1942 godine i na likvidaciju istih“. Prema ovom izvještaju OZN-a prve armije je do zauzimanja Zagreba likvidirala 7000 narodnih neprijatelja, a nakon zauzimanja Zagreba još 10 000 na području Celja i Zagreba.²⁹⁵

U emigrantskoj literaturi se često implicitno ili eksplicitno tvrdilo da su zarobljenici ubijani zato što su bili Hrvati što bi značilo da su svi hrvatski zarobljenici ubijeni.²⁹⁶ Međutim ovo nije točno, prije svega velika većina civila je puštena kućama odmah nakon zarobljavanja. Civilni su jedino imali obvezu javiti se lokalnoj Komandi mjesta nakon što se vrate.²⁹⁷ Nasilje

²⁹² Radanović, *Kazna i zločin*, 498.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Mitja Ferenc, „Tezno - najveće prikriveno grobište u Sloveniji, O istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor)“, *Časopis za suvremenu povijest* vol. 44, br. 3 (2012), 548.

²⁹⁵ Ferenc, „Tezno - najveće prikriveno grobište u Sloveniji“, 548 – 549.

²⁹⁶ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, I A.

²⁹⁷ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 95.

nad civilima se spominje u vrlo malo svjedočanstava, većina svjedoka ističe da su civili ubrzo nakon zarobljavanja odvajani od vojnika. Vojnici koji su ostali u zarobljeništvu u tom trenutku nisu znali što se s njima dalje događalo no civili su puštani kućama.²⁹⁸ Mirko Trubalo, činovnik iz Ministarstva trgovine, industrije i obrta vlade NDH, je bio zarobljen kod Dravograda i nakon toga je u koloni prebačen u Maribor. Tamo su ga pripadnici JA opljačkali i oduzeli mu sve osobne predmete. Nakon toga je vlakom zajedno sa drugim zarobljenicima prebačen do Dugog Sela da bi naposljetku završio u logoru Kanal u Zagrebu. On tvrdi da je u logoru Kanal bilo puno civila i on sam je osuđen na godinu i dana zatvora.²⁹⁹ Međutim on predstavlja specifičan slučaj s obzirom na to da je bio činovnik u vladi NDH i ovo nam ne govori ništa o tome kako se postupalo s civilima koji nisu bili činovnici ustaške vlasti.

Razni bivši zarobljenici u svjedočanstvima spominju različite kriterije po kojima se razvrstavalo zarobljenike. Nedžad Sulejmanpašić je bio zarobljen 15. svibnja kod Bleiburga. On je bio regrutiran u organizaciji domobranstva prema odluci sa kraja 1944. o regrutaciji svih učenika sedmih i osmih razreda gimnazije osim Srba. Njih se trebalo odvesti u Zagreb gdje su se trebali obrazovati kao časnički pripravnici. Međutim Nedžad i neki koji su sa njime bili regrutirani su u Zagrebu bili dodijeljeni „školi ustaških jurišnika“, tj. regrutirani su u ustašku jedinicu i morali su nositi ustaške znakove. Mnogi u jedinici su se osjećali prevareno jer su shvaćali da ih pripadnost ustaškoj jedinici izlaže puno većoj opasnosti od odmazde sa partizanske odnosno jugoslavenske strane.³⁰⁰ Nakon što je njihova kolona nakon zarobljavanja stigla u Maribor 18. svibnja na ulazu u logor su odvojeni ustaše od domobrana, prvi su ulazili na lijevi, a drugi na desni ulaz. On je išao na ulaz za ustaše, iako je primijetio da su neki njegovi suborci iz iste bojne ušli na ulaz za domobrane. Međutim on kaže da ne želi nikoga varati i biti kažnjen za varanje, iako istovremeno kaže da ne zna da li je on ustaša zato što pripada ustaškoj jedinici ili domobran zato što je regrutiran u organizaciji domobranstva. Istog dana u logoru je neki „partizanski“ oficir među zarobljenicima iz njihove škole prepoznao jednog i razgovarao s njime. Nakon toga je rekao da ovo nije mjesto za njih i prebacio ih na stranu za domobrane. Ujutro je prostor u kojem su bili ustaše bio u potpunosti prazan. Nedžad kaže da ih je čelo njihove skupine skoro odvelo u smrt.³⁰¹

²⁹⁸ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 330, 428 – 429.

²⁹⁹ Isto, 348 – 349.

³⁰⁰ Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak*, 6, 17 – 20.

³⁰¹ Isto, 105 – 106.

Ovaj primjer pokazuje nasumičnost nasilja nad zarobljenicima u ovo vrijeme. Nedžat je mogao biti smaknut samo zato što je odlučio ući u ustaški dio logora iako sam nije bio dobrovoljac i nije uopće sudjelovao u vojnim sukobima s JA i partizanima.³⁰² Očito se, barem u Nedžatovu slučaju, u počecima uopće nije ispitivalo zarobljenike već se sve ustaše likvidiralo. Nedžatov primjer nam također pokazuje važnost lokalnih i osobnih odnosa za samo masovno nasilje koja je već ranije naglašena.³⁰³ Ono što je Nedžata i ostale pripadnike njegove jedinice spasilo od smrti je to što je jedan oficir prepoznao jednog pripadnika njegove jedinice i odlučio ih prebaciti u domobranski dio logora nakon što je upoznat sa njihovom situacijom. Jedan osamnaestogodišnji ustaša svjedoči da su se on i neki njegovi suborci spasili na sličan način kao i Nedžat. Kaže da su bili označeni posebni ulazi za domobrane, ustaše, časnike, avijatičare, njegova grupa je ušla na ulaz za ustaše. Prve noći je cijelo vrijeme čuo pucnjeve iz strojnice i prema njemu već sljedećeg jutra nije bilo nikoga u časničkom dijelu logora. U ustaškom dijelu logora je ranije bilo pojedinačnih ubojstava. Nakon toga je jedan od njih „spazio među partizanima nekog svog rođaka, višeg komunističkog oficira. Njegovom intervencijom premješteni smo u drugo odjeljenje logora, prešli smo u „bezazleniju“ kategoriju, i pod tim imenom na križnom putu plovili dalje“.³⁰⁴ Kao što će se vidjeti kasnije pojedini pripadnici jedinica JA su nekada na razne načine pomagali zarobljenicima, a u nekim slučajevima kao u ova dva su ih čak i spašavali od smrti.

Iz drugih svjedočanstava se može zaključiti da se razvrstavanje zarobljenika uglavnom izvršavalo po sličnim kriterijima kao u Sulejmanpašićevom slučaju. Nikola Đapić u svojem svjedočanstvu kaže da su ih u Mariboru u logoru podijelili na ustaše, domobrane, Nijemce, časnike i civile. On je završio među domobranima jer ga je navodno neki slovenski partizan upozorio da je bolje da se predstave kao domobrani jer će ustaše i časnici biti strijeljani.³⁰⁵ Tadija Jalčić je također bio zarobljen kod Bleiburga, on je bio u logoru u dvorištu bivše vojne škole u Mariboru. U ovom logoru su vojnici svakodnevno odvodili grupe na strijeljanje, prema njemu „Posebno su ih birali među ustašama“ što pokazuje da su ustaše bili glavne žrtve a čak i među njima je bila vršena selekcija.³⁰⁶ Prema Kazimiru Kovačiću u njegovom slučaju se djelatne časnike odvajalo od pričuvnih časnika. Svi djelatni časnici su nakon toga odvedeni i

³⁰² Isto, 114.

³⁰³ Kalyvas ili ranije poglavlje

³⁰⁴ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 432.

³⁰⁵ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 344.

³⁰⁶ Isto, 346.

više se nisu vratili, on vjeruje da su pobijeni u Teznom.³⁰⁷ Prema svim svjedočanstvima žrtve strijeljanja u Sloveniji su uglavnom bili ustaše općenito i domobranski časnici.

Ukupan broj hrvatskih žrtava i stradalnika nakon kraja rata je jako teško odrediti i većina znanstveno utemeljenih teza o broju žrtava je rezultat demografskih procjena. Ne postoji sveobuhvatan poimenični popis hrvatskih žrtava poratnog nasilja. Prema popisu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske kod Bleiburga i na križnom putu je ubijeno samo 13 300 osoba, međutim s obzirom na to koliko ovaj broj odstupa od demografskih procjena jasno je da ovaj popis uključuje tek manji broj hrvatskih žrtava.³⁰⁸ Prema Žerjaviću prema austrijskoj granici je krenulo oko 75 000 vojnika, broj civila je bio znatno manji i procjenjuje ga na 45 000. Zaključuje da je ukupan broj zarobljenih Hrvata bio 93 600 osoba. Prema njegovim procjenama na križnom putu je ubijeno 26500 vojnika i 6800 civila. Kaže da su svi Hrvati iz Viktringa ubijeni i na temelju toga dolazi do brojke od 56 900 ljudi. Slovenski gubici su prema njemu 8 – 10 tisuća, a srpski i crnogorski oko 2 tisuće.³⁰⁹

Bivši crnogorski četnici koji su se povlačili sa oružanim snagama NDH i s njima se predali na Bleiburgu su također završili u logorima u Mariboru. Crnogorski svjedoci međutim ne spominju bilo kakvu selekciju među samim vojnicima, u selekciji su jedino civili, žene i djeca odvojeni od vojnika i vlakovima odvezeni. Mihajlo Minić kaže da su svi maloljetnici bili odvojeni od vojnika i poslani u nepoznatom smjeru. Svi vojnici među crnogorskim četnicima osim maloljetnika su određeni za strijeljanje i svjedoci poput Mihajla Minića su preživjeli zato što su uspjeli pobjeći sa strijeljanja. Miljan Marsenić čak tvrdi da je njegova cijela grupa od oko 600 ljudi bila cijela strijeljana, uključujući žene i djecu. U drugim svjedočanstvima međutim nema potvrde o strijeljanju žena i djece, prema drugim crnogorskim svjedocima žene i djeca su odvojeni od vojnika.³¹⁰

Prema istraživanju Milana Radanovića u Mariboru je izvršena selekcija crnogorskih četničkih zarobljenika, odvojeni su svi mlađi od 20 godina i 250 do 500 mladih četnika je otpremljeno u zarobljeničke logore u Belju, Apatinu, Rumi i Vukovaru gdje je prema kasnijem izvješću bilo ukupno 544 četnika. Zato što su tamo bili pripadnici njemačkih snaga i snaga NDH zarobljeni u Sloveniji on pretpostavlja da su i ovi četnici zarobljeni u Sloveniji. Ostatak osim onih koji su uspjeli pobjeći je strijeljan, prema njegovoj procjeni strijeljano ih je oko 3000

³⁰⁷ Isto, 323.

³⁰⁸ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 338.

³⁰⁹ Isto, 335 – 336.

³¹⁰ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 309 – 313.

do 4000.³¹¹ Sa pripadnicima SDK koji su Jugoslaviji izručeni krajem svibnja zajedno sa slovenskim domobranima se postupalo slično kao i s crnogorskim četnicima. Pripadnici ovih jedinica koji su bili mlađi od 20 godina su slani u logore dok su svi ostali strijeljani. Prema procjeni Milana Radanovića oko 150 pripadnika SDK je pošteđeno dok je oko 2100 do 2300 strijeljano.³¹²

Sa slovenskim domobranima se postupalo slično kao i s pripadnicima SDK sa kojima su i izručeni Jugoslaviji. U Austriji i Italiji je krajem svibnja 1945. bilo 20 000 do 25 000 slovenskih izbjeglica i pripadnika domobranstva. Krajem svibnja je Jugoslaviji izručeno iz Austrije oko 11 000 Slovenaca, većinom domobrana i njihovih časnika. Oni su smješteni u logorima u Teharjama, Šentvidu iznad Ljubljane i u Škofji Loki. Manji broj je pušten kućama ili poslan sudovima, oko 10 000 je pogubljeno uz još oko 4600 protivnika NOP-a koji su uhićeni u Sloveniji, sveukupno je oko 14 600 Slovenaca ubijeno bez suđenja.³¹³ Milan Radanović zaključuje da je u Sloveniji na terenu odlučeno da se sa SDK, crnogorskim četnicima i slovenskim domobrancima postupa kao s aktivnim suradnicima okupatorima, kao i s ustašama, zato što su dobrovoljno pristupili jedinicama i borili su se sve do kraja rata.³¹⁴

Od kraja 1941. godine pa do zadnjih mjeseci rata njemački zarobljenici su često bili ubijani nakon zarobljavanja ako ih se nije čuvalo za razmjenu. Međutim u zadnjim mjesecima rata se i na njemačke zarobljenike počinju primjenjivati slični kriteriji kao što se primjenjuju na jugoslavenske kolaboracionističke jedinice. Obični vojnici Wehrmachta su nominalno trebali dobiti status ratnih zarobljenika i biti tretirani u skladu s međunarodnim pravom. S druge strane sve koje se smatralo ideološkim neprijateljima ili zločincima poput pripadnika SS-a, policije, vojne policije SD-a i članova NSDAP-a, ali i svih jugoslavenskih građana njemačke nacionalnosti se trebalo „nemilosrdno čistiti“. U skladu s ovom naredbom 21. svibnja je oko Celja streljano oko 2000 folksdojčerskih pripadnika 7. SS divizije.³¹⁵

Iako je u postupanja sa zarobljenicima u Sloveniji bilo mnogo nasumičnosti postojala su i određena pravila prema kojima se određivala tko će biti ubijen a tko će biti poslan u logore ili čak kući u slučaju civila. Partizanske odnosno krajem rata jugoslavenske snage su tijekom cijelog rata nastojale u neprijateljskim redovima razlikovati one koji su bili fašisti po ideologiji

³¹¹ Radanović, *Kazna i zločin*, 495 – 497.

³¹² Isto, 511.

³¹³ Peter Vodopivec, *Slovenska moderna i suvremena povijest*, prev. Anita Peti-Stančić (Zagreb: Srednja Europa, 2021), 218 - 219.

³¹⁴ Radanović, *Kazna i zločin*, 499.

³¹⁵ Trifković, „The Forgotten Surrender“, 168.

odnosno „narodne neprijatelje“, i ratne zločince od unovačenih vojnika koji su bili prisiljeni služiti u kolaboracionističkim i njemačkim jedinicama. Važnost selekcije zarobljenika se naglašava i u propagandi. Krajem svibnja je u Vjesniku objavljen tekst u kojem se ponosno ističe da su partizanske snage uvijek vršile selekciju zarobljenika: „Naša narodna vlast i rukovodioci narodno-oslobodilačke borbe uvijek su znali razlikovati koljače od zavedenih, iz straha, kukavičluka ili drugih razloga natjeranih ljudi u tabor neprijatelja. Koliko je desetina tisuća samo domobrana u borbama zarobljeno i kućama pušteno! Kažnjavani su samo okorjeli ustaški zločinci da bi se spriječilo prolijevanje krvi. Tko danas hoće da savjetuje narodnim vlastima milosrdje prema najvećim izdajicama i zločincima onda je to agent fašizma i začetnik novog prolijevanja krvi“.³¹⁶

Zato i krajem rata jugoslavenske jedinice rade selekciju zarobljenika i prema pripadnicima različitih jedinica se različito odnose. Ustaše, slovenski domobrani, crnogorski četnici i neki domobranski oficiri su ubijani zato što se smatralo da su indoktrinirani fašističkom ideologijom i da su prema tome kolektivno odgovorni za zločine koje su kolaboracionističke i njemačke jedinice počinile tijekom rata. Pripadnici ustaških, slovenskih domobranskih i crnogorskih četničkih jedinica su osim toga dobrovoljno pristupili u ove jedinice i ovo je za starije partizanske borce samo pojačavalo dojam da se radi o fašistima i „narodnim neprijateljima“.³¹⁷ Međutim kao što se vidi iz nekoliko primjera smrt se moglo izbjeći ili laganjem kojoj su jedinici pripadali ili preko veza sa pojedinim jugoslavenskim oficirima.

Nasilje tijekom marševa prema logorima širom Jugoslavije

Za one zarobljenike koji su preživjeli brzu selekciju u logorima u Sloveniji ovo nipošto nije bio kraj njihova zarobljeništva. Oni su nastavili marširati pod stražom do logora širom Jugoslavije, neki su čak marširali sve do Makedonije. U historiografiji i publicistici se ovi marševi često nazivaju križnim putem ili marševima smrti.³¹⁸ S obzirom na patnje koje neki svjedoci opisuju ovi nazivi nisu u potpunosti neopravdani. Neki primjeri nasilja tijekom prisilnih marševa do Maribora su već opisani.

³¹⁶ Zovak, „Narodna pravda“, 179.

³¹⁷ Radanović, *Kazna i zločin*, 499.

³¹⁸ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 12, 207.

U većini svjedočanstava se spominje da su pripadnici JA pljačkali zarobljenike i oduzimali im razne osobne predmete, pa čak i odjeću i obuću. Prema svjedočanstvima zarobljeničkoj koloni iz logora Grafenstein koju su britanski vojnici izručili Jugoslavenskoj armiji su već britanski vojnici uzimali vrijedniju imovinu. Britanski vojnici su im navodno govorili da je bolje da predaju imovinu njima nego partizanima. Kada su stigli do željezničke stanice predani su jedinicama JA koji su im oduzeli ostatak vrijednije imovine.³¹⁹ Kazimir Kovačić kaže da je jednom kada su se odmaknuli od britanskih vojnika počela „generalna pljačka imovine“ u kojoj je njemu oduzet sat.³²⁰ Jedan svjedok čak ističe da su ženama oduzimali njihov nakit. Isti svjedok tvrdi da je jedan vojnik navodno ubio jednog zarobljenika jer je sakrio svoj sat koji mu je ovaj htio oduzeti, vojnik je rekao da ga je ubio zato što je htio „prevariti vojsku narodnog oslobođenja“.³²¹ U jednoj depeši II. JA od 29. svibnja podređenim postrojbama se zabranjuje oduzimanje privatnih stvari od zarobljenika poput satova i nalivpera. Ističe se da su neki rukovodioci čak oružjem prisiljavali zarobljenike da im predaju svoje stvari te se ovo strogo zabranjuje. Ovaj dokument predstavlja potvrdu raširenosti prakse pljačkanja osobne imovine zarobljenika od strane pripadnika JA.³²² Pljačkanje imovine nije predstavljalo samo materijalni gubitak za zarobljenike. Oduzimanje odjeće i pogotovo obuće je moglo imati vrlo loše zdravstvene ili smrtne posljedice za zarobljenike koji su morali puno hodati i nisu smjeli zaostajati.

Tijekom marševa se u puno svjedočanstava spominju brojni primjeri nasilja nad pojedincima iz raznih razloga. Najčešći primjer je ubijanje pojedinaca koji su zaostajali odnosno zbog iscrpljenosti nisu više mogli pratiti kretanje kolone. Domobran Stjepan Marić tvrdi da je vidio 10 do 15 slučajeva kada su partizanski stražari ubijali one koji su zaostajali u maršu kao i one koji su se odvajali od kolone da bi u rijeci i bunarima pili vodu već na putu prema Mariboru.³²³ Anonimni vojni pitomac potvrđuje da im nije bilo dopušteno napiti se vode, a kada su zaostali za kolonom tjeralo ih se da trče i dostignu kolonu a one koji nisu mogli pratiti ritam se ubijalo.³²⁴ Prema Kazimiru Kovačiću strijeljanja onih koji nisu mogli pratiti kretanje kolone su se nastavila i krajem svibnja. On napominje da nisu sve skupine stražara koje su ih pratile bile jednako nasilne no čak i oni koji su bili blaži u odnosu prema

³¹⁹ Isto, 177.

³²⁰ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 320.

³²¹ Isto, 359.

³²² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 145.

³²³ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 296.

³²⁴ Isto, 303.

zarobljenicima su i dalje ubijali one koji su zaostajali u kretanju.³²⁵ Prema svjedočenju Marije Kudeljnjak-Jasić njen brat Joža koji je bio pripadnik ustaških postrojbi se zbog tifusa prilikom pješaćenja u koloni na putu natrag srušio, a partizani su ga nakon toga odvezli i liječili u vojnoj bolnici. On se vratio kući 1946. godine.³²⁶ Međutim veliki broj svjedočenja koja govore o strijeljanju onih koji su zaostajali potvrđuju pretpostavku da su jedinice JA koje su pratile zarobljenike dobile usmenu uputu da strijeljaju one koji nisu mogli pratiti kolonu.³²⁷

Bilo je i mnogo pojedinačnih ubojstava koja su imala ili neke osobne motive ili na prvi pogled uopće nisu imala motiva. Nedžad Sulejmanpašić piše u svom dnevniku da je na putu iz Dugog Sela prema Čazmi na čelu kolone ubijen jedan domobranski oficir, prema njemu vjerojatno zbog neposluha.³²⁸ Thomas Rulitz navodi primjer nasilja koji je zabilježio Ivan Dolničar, politički komesar 14. divizije 4. Operativne zone. On kaže da je neki bosanski podoficir prilikom transporta nekih zarobljenika vlakom u zadnjem vagonu klaao zarobljenike koje su mu dovodili njegovi vojnici. Dolničar ga je pitao zašto je to napravio on mu je odgovorio da su mu ustaše na isti način pobili obitelj.³²⁹ Broj stradalih u ovakvim pojedinačnim egzekucijama je nemoguće odrediti. Isto tako je nemoguće odrediti jedan ili više generalnih uzroka s obzirom na to da je svako pojedinačno ubojstvo imalo i neke svoje osobne motivacije poput onog ranije spomenutog ubojstva koje je izvršio jedan vojnik da bi oduzeo zarobljeniku sat.

Jedan aspekt nasilja nad zarobljenicima je zacijelo bilo i njihovo fizičko iscrpljivanje dugim marševima. Ovo je dodatno pogoršano zbog toga što u prvim danima nakon zarobljavanja prema većini svjedočanstava zarobljenici uopće nisu dobivali hranu a kasnije su dobivali malo hrane. Izgladnjivanje je djelomično zasigurno bilo posljedica logističke nemogućnosti dobavljanja velike količine hrane kolika je bila potrebna za veliki broj zarobljenika na području Slovenije. Osim toga kao što je ranije rečeno u cijeloj Europi tada stanovništvo živi na rubu gladi a u nekim područjima su čak izbile epidemije gladi.³³⁰ Međutim

³²⁵ Isto, 324 – 326.

³²⁶ Marija Kudeljnjak-Jasić, „Neželjena sjećanja“, u *Bleiburg i križni put 1945. - Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 12. travnja 2006.*, ur. Juraj Hrženjak (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2007), 90.

³²⁷ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 102 – 103.

³²⁸ Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povrata*, 114.

³²⁹ Rulitz, *Bleiburška i vetrinjska tragedija*, 161.

³³⁰ Lowe, *Savage Continent*, 34 – 41.

brojni zarobljenici svjedoče da čak i kada su im stanovnici mjesta kroz koja su prolazili nudili hranu stražari su im zabranjivali da je uzimaju, ili su čak ubijali one koji su hranu uzimali.

Jedan svjedok koji je tada bio mladi ustaša kaže da su se komesari derali na žene koje su zarobljenicima u koloni donosile hranu i vode, nisu pucali na žene no pucali su na zarobljenike koji su uzimali ponuđeno piće i hranu.³³¹ Stražari koji su imali zadatak pratiti zarobljeniku sigurno nisu sprječavali zarobljenike u uzimanju hrane koja im se nudila samo zato što su htjeli da oni ostanu gladni već vjerojatno i zato što nisu htjeli da kolona zaostaje. Osim toga odnos stražara po ovom pitanju je dosta ovisio i o tome koja ih je jedinica pratila, neke jedinice su dozvoljavale uzimanje hrane od lokalnog stanovništva prilikom marševa, druge jedinice ovo nisu dozvoljavale.³³²

Većina zarobljenika hrvatske nacionalnosti često ističe da su stražari koji su se najgore odnosili prema njima bili Srbi. Kazimir Kovačić ovo posebno jako naglašava, prema njemu su pojedinačna ubojstva izvršavali „cigani iz Banije i kordunaški Vlasi“. Do ovog zaključka je prema vlastitoj izjavi došao na temelju njihova izgleda i govora.³³³ U nekim slučajevima ove tvrdnje su vjerojatno barem djelomično istinite, npr. jedan drugi zarobljenik, Jagica Galić, ističe da je pratnja sastavljena od kordunaških srpskih vojnika bila brutalnija od pratnje koju su činili dalmatinski hrvatski partizani. Kordunaški stražari su ih navodno puno maltretirali i nisu davali lokalnom stanovništvu da im daje hranu i piće kada su prolazili kroz naselja.³³⁴ S obzirom na to da je Kordun bio poprište brojnih ustaških zločina nije teško pretpostaviti da će jedinice JA iz tih područja biti više osvetnički raspoložene. Međutim kada čitamo ova svjedočanstva moramo biti svjesni da su vjerojatno sve te tvrdnje djelomično i proizvod hrvatske nacionalističke ideologije koju je ustaški režim raširio među ovim vojnicima. Ovo je posebno očito kod svjedočanstva Kazimira Kovačića koji je na temelju fizionomije i govora pojedinaca zaključivao da su oni koji su ubijali bili Srbi i „cigani“.

Stražari nisu bili jedini koji su bili nasilni prema zarobljenicima, mnogi zarobljenici spominju da su ih i civili znali vrijeđati i udarati šakama ili raznim predmetima dok su prolazili kroz neka mjesta. Ovdje se još češće u većini svjedočanstava naglašava da su ih najgore vrijeđali i tukli upravo u srpskim selima.³³⁵ Ove tvrdnje su opet zasigurno djelomično

³³¹ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 441 – 442.

³³² Isto, 335 – 337.

³³³ Isto, 322 – 325.

³³⁴ Isto, 336 – 337.

³³⁵ Isto, 326, 334, 346.

opravdane, čak se i u Politbirou CK KPH raspravljalo o pojavama „šovinizma“ u nekim srpskim i hrvatskim selima. Nasilje nad hrvatskim zarobljenicima je vjerojatno djelomično bilo posljedica nacionalističkih netrpeljivosti, jednako kao i osvetničkog gnjeva zbog ustaških zločina.³³⁶ Međutim, srpsko stanovništvo nije bilo jedino koje je bilo nasilno prema zarobljenicima i sami bivši zarobljenici u svojim svjedočanstvima ovo potvrđuju iako ovo nasilje puno manje naglašavaju nego ono za koje je bilo odgovorno srpsko stanovništvo. Npr. prema nekim svjedočanstvima lokalno stanovništvo u nekim gradovima u Sloveniji je vrijeđalo i napadalo zarobljenike.³³⁷ Neki svjedoci spominju da su ih u nekim većinski hrvatskim selima i gradovima tukli i civili „komunisti“. Prema Mati Stankoviću u Samoboru i Velikoj Gorici su ih batinali „komunisti“, a žene pljuvale i dobacivale im da su „izdajice i najgore smeće“. U Sisku su ih također batinali lokalni stanovnici.³³⁸

Za razliku od masovnih egzekucija nakon selekcije zarobljenika u logoru koje su analizirane u prošlom potpoglavlju koje su bile puno organiziranije primjeri nasilja u ovom poglavlju su primjeri spontanog nasilja. Brutalnost i intenzitet nasilja je uglavnom ovisio o čimbenicima poput toga kakva je bila vojna jedinica koja je pratila zarobljenike ili kakvo je stanovništvo bilo u nekom mjestu kroz koje su zarobljenici prolazili. Ipak i u ovim primjerima spontanog nasilja nekada vidimo primjere utjecaja ideologije NOP-a na to nasilje. Jedan stražar je jednom zarobljeniku u Mariboru kada ga je pitao može li dobiti nešto za jesti rekao da on ne treba jesti jer je „bandit“ i neće živjeti dugo vremena.³³⁹ Prema svjedočanstvu bivšeg slovenskog domobrana koji je uspio izbjeći strijeljanje u Kočevju u mjestu Kranj ih je lokalno stanovništvo psovalo kao „izdajice“ i „ubojice“ i pitali su ih gdje su ostavili biskupa Rožmana i Rupnika.³⁴⁰ Nedžad Sulejmanpašić ističe da ih ljudi u gradovima i partizani promatraju kao ustaše i zločince iako se oni uopće nisu borili i većinu vremena su proveli u školi. Skoro nijedan partizan im nije vjerovao da su bili u školi kada su im to govorili. Nedžad također piše da su prevareni jer su stavljeni u ustašku jedinicu, i kaže „Zato i peče toliko, kada dođe neki drugar, kome su ustaše možda pobili i popalili najmilije i najsvetije, pa nas pita, zašto smo četiri godine služili Pavelića!“.³⁴¹ Iz svega ovoga je očito da kada je ideologija utjecala na nasilno ponašanje pojedinaca na pobjedničkoj strani to se činilo preko ideoloških motiva prema

³³⁶ *Zapisnici Politbira Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, sv. 1, prir. Branislava Vojnović (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005), 70 – 72.

³³⁷ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 220.

³³⁸ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 351.

³³⁹ Isto, 302.

³⁴⁰ Isto, 452.

³⁴¹ Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povrata*, 114 – 116.

kojima su kolaboracionisti bili nacionalni izdajnici i zločinci, a ne zato što su bili protivnici komunizma.

Nasilje u zarobljeničkim logorima

Ratni zarobljenici koji su preživjeli selekciju, masovne egzekucije u Sloveniji i iscrpljujuće marševe do logora širom Jugoslavije su određeno vrijeme boravili u tim logorima. Zarobljenički logori su se osnivali u svim većim mjestima koja su se nalazila na putovima kojima su se zarobljeničke kolone vraćale u Jugoslaviju. Neki logori su bili samo tranzitni logori u kojima se vršila selekcija zarobljenika poput većine logora u Sloveniji, a u nekima su zarobljenici duže boravili.³⁴² Hrvatski zarobljenici pritom nisu bili samo u logorima u Hrvatskoj već i u drugim dijelovima Jugoslavije. Prema jednom svjedočanstvu jedna grupa zarobljenika je tijekom zarobljeništva čak završila na prisilnom radu u Rumunjskoj.³⁴³

Tijekom marševa prema istoku i dalje ima pojedinačnih i masovnih egzekucija. U Hrvatskoj su otkrivene i djelomično ekshumirane mnoge masovne grobnice. Najpoznatija masovna grobnica u kojoj su pokopani ratni zarobljenici ubijeni u poraću je vjerojatno ona u Maceljskoj šumi. Zarobljenici koji su stigli do Krapine su dobili obavijest da će ići u Varaždin, međutim dio njih je pogubljen u Maceljskoj šumi. Grahek Ravančić tvrdi da bi tamo moglo biti 5700 poginulih na temelju aproksimacije na temelju ekshumacije dijela grobnica.³⁴⁴ Međutim nemoguće je preciznije procijeniti broj mrtvih u nekoj grobnici bez iskopavanja ili bez nekog konkretnog izvora pa su prema tome ovi podaci i procjene uvijek jako nepouzdati.

Većina zarobljenika koja je prolazila kroz Hrvatsku prema istočnim i južnim dijelovima Jugoslavije je prošla kroz logore na zagrebačkom području. Ovo su bili uglavnom tranzitni logori za zarobljenike koji su se vraćali iz Slovenije. U ovim logorima su se provodila ispitivanja zarobljenika i odlučivalo se što će se s njima dalje raditi i gdje će ih se slati.³⁴⁵ Osim ratnih zarobljenika koje se vraćalo iz Slovenije u ovim logorima su bili smješteni i oni koji su nakon oslobođenja uhićeni u Zagrebu. Najveći logori u Zagrebu su bili logori Maksimir, Prečko i Kanal.³⁴⁶ Prema nekim svjedočanstvima pojedinci iz logora Kanal i Prečko su tijekom svibnja

³⁴² Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 205 – 207.

³⁴³ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 340.

³⁴⁴ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 267.

³⁴⁵ Isto, 275.

³⁴⁶ Goldstein, "Bleiburg i križni put", 99 – 101.

odvođeni na egzekucije u Gračanima. Međutim nemoguće je potvrditi točnost ili netočnost ovih svjedočanstava s obzirom na to da dokumenti koji govore o događajima u Gračanima tijekom svibnja i lipnja 1945. godine ne govore o dovođenju pojedinaca iz zagrebačkih logora. U Gračanima je zasigurno došlo do egzekucija ratnih zarobljenika s obzirom na to da je od 294 ekshumirana tijela prema ministru obrane Medvedu njih 112 ubijeno hicem u glavu. Međutim moguće je da su ovdje ubijeni ratni zarobljenici koji su zarobljeni nakon bitke koja se vodila na ovom području od 8. do 10. svibnja.³⁴⁷

Kazimir Kovačić je u logoru Prečko proveo oko tjedan dana krajem svibnja. Navodno je u logoru jedan bataljon „partizanskih koljača“ počeo vezivati žicom domobranske i ustaške časnike što je bila priprema za egzekuciju no na kraju su ipak sa domobranskih časnika skinuli žicu.³⁴⁸ Jedan bivši činovnik ustaške vlasti je oko mjesec dana proveo u logoru Kanal, prema njemu tamo su ih jako često ispitivali „partizani“.³⁴⁹ Jedan ustaški časnik, zastavnik u PTS-u, je prema vlastitom svjedočanstvu u logor Prečko prebačen nakon što su u Sloveniji ispitivači saznali da je bio ustaški časnik. On u ovom logoru nije proveo dugo vremena, samo nekoliko dana, te je nakon toga nastavio marš prema istoku Zemlje. Njegova kolona zarobljenika je bila sastavljena od pitomaca zrakoplovne škole, domobranskih časnika i dočasnika, ustaških časnika i dočasnika a većinu su tvorili domobranski vojnici. Ovo pokazuje da su i nakon selekcije i masovnih egzekucija u Sloveniji preživjeli neki ustaški i domobranski časnici kao i neki ustaše.³⁵⁰

Nedžad Sulejmanpašić je deset dana od 20. svibnja do 30. svibnja proveo u logoru Prečko. Do 25. 5. su se civili i zarobljenici okupljali oko žice odnosno ograde logora i civili su zarobljenicima dobacivali hranu. Usprkos ovome i tome što im je u samom logoru dijeljena hrana mnogi zarobljenici su i dalje često bili gladni jer u logoru nisu dijelili dovoljno hrane, glad je posebno teško pogađala Nedžata koji neko vrijeme nije dobivao hranu izvana jer njegovi poznanici i rodbina iz Zagreba nisu mogli doći. Nakon 25. svibnja u logoru je zabranjeno davati zarobljenicima hranu preko žice i sva hrana mora dolaziti u paketima preko komande logora. Nakon ovoga su krađe hrane iz paketa postale jako česte. Jednom zarobljeniku iz njegove sobe su dali paket no od cijele makovnjače je ostao samo komadić, a od cijelog kruha samo malo veći komad. On kaže da ne zna tko u komandi krađe, tamo ima i zarobljenika

³⁴⁷ Zovak, „Narodna pravda“, 164 – 165.

³⁴⁸ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 324.

³⁴⁹ Isto, 349.

³⁵⁰ Isto, 367.

koji rade i sumnja i na njih. Oficiri koji su dijelili pakete su prema njemu bili „solidni“ odnosno nisu krali no oni koji su raznosili te pakete su često krali.³⁵¹ Kao što je već prije istaknuto problemi s hranom i glađu su tada bili prisutni u cijeloj Europi, međutim u ovom slučaju su za zarobljenike ovi problemi dodatno pogoršani zbog uvjeta u logoru koji im dodatno otežavaju pristup dovoljnoj količini hrane.

U logorima i dalje ima primjera nasumičnog nasilja nad zarobljenicima. Sulejmanpašić piše kako su se u popodne 27. 5. nekako zarobljenici i civili našli na žici nakon što je zabranjeno dobacivanje hrane preko žice. Jedan komandir se razljutio i pucao u noge zarobljenicima, i ranio nekoliko njih.³⁵² U dopisu III. odsjeka Ozne za Hrvatsku o stanju u logorima u Slavoniji se tvrdi da se zarobljenike dobro hrani, jednako kao i vojnike JA i da je odnos stražara prema zarobljenicima dobar uz neke iznimke. Ipak bilo je slučajeva premlaćivanja zarobljenika, a u logoru Tenje tri stražara, „stara borca“, su ubili dvojicu ustaša, za koje u zagradi piše „krvave“, očito ih se smatralo zločincima. Ti stražari su navodno završili na sudu za ovo djelo.³⁵³ U izvješću opunomoćništva OZN-e za Hrvatsku diviziju KNOJ-a u OZN-i za Hrvatsku od 5. srpnja se ističe da „stari borci iz Petrinjskog bataljona I. brigade, sadistički zlostavljaju bandite koje odvođe na streljanje. To im je prešlo u strast tako da više nisu u pitanju sami banditi i možebitne politički neugodne posljedice, nego je u pitanju moralna egzistencija dotičnih boraca i rukovodioca“.³⁵⁴ Javni tužitelj II. JA je 11. srpnja poslao izvješće o nepravilnostima u postupanju pripadnika JA prema zarobljenicima. U logoru u Pakracu su stražari ubili dvojicu zarobljenika a nakon toga tukli ljude koji su im donosili hranu. U Slavonskoj Požegi su dvojica ubijena zato što su primali hranu izvana. Postoji još ovakvih slučajeva za koje ima dokaze odnosno izvješća.³⁵⁵ U jednom izvješću o stanju u logorima se spominje da su milicajci bili nedisciplinirani i da su posebno maltretirali ženske zarobljenike i „ulazili u odnose“ s njima, što potencijalno može značiti i silovanja.³⁵⁶

Ipak u dokumentima se spominju i slučajevi kada su stražari bili previše „blagi“ u odnosu prema zarobljenicima. Prema istom izvješću odnos pripadnika KNOJ-a prema zarobljenicima u logoru je općenito blag, pa nekada i prijateljski, borci koji čuvaju stražu u

³⁵¹ Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak*, 107 – 111.

³⁵² Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak*, 111.

³⁵³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 142 – 143.

³⁵⁴ Isto, 171.

³⁵⁵ Isto, 192 – 194.

³⁵⁶ Isto, 268.

zatvorima često postaju „blagajnici i magazineri pojedinim banditima“. Nakon toga se primjećuje da je ovo posljedica „težnje za profitom u bilo kojem smislu“.³⁵⁷

Krajem svibnja se pokreću prve inicijative da se oslobode neki zarobljenici, prije svega domobranski vojnici. U depeši II. JA 28. diviziji od 28. svibnja se javlja da se domobrani više ne smatraju zarobljenicima i da će svi biti pušteni iz logora i upućeni u jedinice JA. Domobranski oficiri i podoficiri međutim ostaju zarobljenici.³⁵⁸ Prema izvješću Dimitrija Georgijevića Aleksandru Rankoviću u Jugoslaviji je 12. lipnja bilo 107 000 zarobljenika u logorima, a 175 000 zarobljenika sveukupno. Kaže da su oficiri OZN-e najviše radili na klasificiranju domobrana i njihovom čišćenju od ustaša i četnika, nakon toga je 43 901 domobrana predano II. armiji za popunu jedinica JA. Tek nakon završavanja ovog rada će početi s radom na istraživanju ratnih zločinaca.³⁵⁹ Povremeno je i dalje bilo likvidacija manjih grupa domobrana, npr. u Sibiru je KNOJ pobio 15 domobrana. Prema izvješću Ministarstva unutarnjih poslova FD Hrvatske upućenom CK KPH 10. srpnja 1945. ove egzekucije su izvršene bez ikakva razloga i ovo stvara političke probleme u kraju koji im je bio sklon.³⁶⁰

Tijekom lipnja se razvija nezadovoljstvo zbog brojnih hapšenja i lošeg postupanja prema zarobljenicima u logorima i kolonama. Zato se Bakarić krajem lipnja žali Titu i Kardelju. Sredinom srpnja Bakarić je u Beogradu raspravljao o pitanju amnestije domobranima.³⁶¹ Prije toga su se rasprave o tzv. „problemu domobrana“ odvijale u Politbiroju CK KPH. Na sastanku Politbiroja 6. srpnja 1945. Bakarić govori protiv „anarhije“, odnosno manjka državne vlasti u gotovo svim sferama društvenog i političkog života. Bakarić kaže: “Stroge kontrole nemamo. To se vidi iz sledećih slučajeva: 1. Streljanja zarobljenika se i dalje nastavljaju i pored naših opomena i kažnjavanja”. Na istom sastanku Bakarić kasnije kaže i da je jedan aspekt sveprisutne anarhije to da neki rukovodioci lažno prikazuju stanje u svojim područjima, jedan primjer koji navodi je da je jedan rukovodioc tvrdio da nema tifusa u jednom zarobljeničkom logoru a bilo ga je.³⁶² Na tom sastanku je Mrazović rekao: “Nužno je izvršiti hitno reviziju stanja u logorima. Ko treba da se pusti neka se pusti”, a Savo Zlatić je govorio o lošem stanju u zagrebačkim zarobljeničkim logorima. Bakarić naposljetku zaključuje da postoji potreba „da se u pogledu domobrana riješe sledeći problemi: 1. Ishrana, 2. Odjeća, 3.

³⁵⁷ Isto, 171.

³⁵⁸ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 144.

³⁵⁹ Isto, 161 – 164.

³⁶⁰ Isto, 189.

³⁶¹ Goldstein, „Bleiburg i križni put“, 113 – 114.

³⁶² *Zapisnici Politbiroja Centralnog komiteta*, 62 – 63.

Tifus i 4. Onemogućiti i sprečiti tuča zarobljenika”. Nakon toga ističe da je u Beogradu odlučeno da se domobranci iznad 35 godina puštaju kući, ispod 35 godina idu u radne bataljone, a domobranci oficiri i podoficiri idu u logore. U tisku treba isticati odgovornost domobranstva za ustašku vladavinu i ovakav potez prikazati kao velikodušnost.³⁶³

Na ovom sastanku Bakarić izvještava da je odluka koju je on spominjao sada izašla, ovo se odnosi na odnosno Zakon o davanju amnestije i pomilovanja koji je Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo 5. srpnja. Naglašava da je zbog lošeg postupanja prema zarobljenicima potrebno “odštamovati uredbu po pitanju domobrana, koju je izdala Savezna vlada, a zatim za nepravilnosti u logorima najoštrije kažnjavati. U logore postaviti ljude koji će znati postupati sa zarobljenicima”. Na istom sastanku Ivan Krajačić Stevo kaže da pravilno treba riješiti pitanje domobrana i da se 3. crnogorska divizija u Bjelovaru slabo odnosila prema domobranima. Također ističe da je iz Požege 180 domobrana pobjeglo u šumu. Krajačić naposljetku po ovom pitanju zaključuje: “Ne smijemo dozvoliti da pojedinci iz šovinističkih razloga ubijaju neke domobrane zarobljene. Takve pojave treba oštro kažnjavati”.³⁶⁴ Sastanak 26. srpnja počinje sa izlaganjem Duška Brkića o potrebi sprječavanja i uništenja šovinizma. Ističe da se šovinizam razvio u Srijemu i prešao u istočnu Slavoniju, a ovaj (srpski) šovinizam se najviše ističe u obliku nasilja nad domobranima: “U Srijemu su se dešavali takovi slučajevi da su velikosrpski elementi linčovali i ubijali domobrane-zarobljenike nazivajući ih i oglašavajući za ustaše”. Također ističe da stanje u logorima nije „zadovoljavajuće“. Vicko Krstulović kaže da su mase i vojnici ubijali domobranske zarobljenike u Srijemu a njemačkim zarobljenicima davali vode, a Savo Zlatić kaže da je nepravilnog postupanja prema domobranima bilo i na Kordunu. Na kraju je donešen zaključak da partijskim organizacijama na terenu i u vojsci treba poslati obavijesti o odgovarajućem postupanju prema domobranima.³⁶⁵

Iako federalne i republičke vlasti nisu reagirale na masovno nasilje nad kolaboracionistima tijekom svibnja 1945. kada je ovo nasilje bilo najintenzivnije iz ovoga se vidi da su vlasti ipak nakon nekog vremena počele nastojati staviti nasilje pod svoju kontrolu. Naravno vlasti nisu ovo radile zbog brige o zarobljenicima i njihovim pravima. Pravi razlog za ovo je izrekao sam Ivan Krajačić na prvom savjetovanju načelnika i rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku: „Drugovi, prestanite konačno sa likvidacijom. Ne zato što ja možda žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u narodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati

³⁶³ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta*, 65.

³⁶⁴ Isto, 70 – 72.

³⁶⁵ Isto, 75 – 80.

da nadjemo nov način sa kojim ćemo iste neprijatelje odstraniti“.³⁶⁶ U to vrijeme su očito vlasti u Hrvatskoj odlučile da je vrijeme da se prestane sa masovnim nasiljem.

Ovi napori u ograničavanju i uspostavljanju kontrole nad nasiljem na kolaboracionistima su urodili amnestijom od 3. kolovoza 1945. Ukupan broj amnestiranih je prema izvještaju Odjela za ratne zarobljenike Ministarstva narodne odbrane FNRJ od 20. siječnja 1946. bio 41320, a po dodatnim molbama je pušteno još 5000 zarobljenika. Amnestija se nije odnosila na ljotićevece, ustaše, pripadnike Kulturbunda i Gestapa i ruskog zaštitnog korpusa.³⁶⁷ Ovo nipošto nije bio kraj nasilja, pojedinačne egzekucije bivših kolaboracionista su se nastavile događati još nekoliko godina. Međutim do početka 1946. godine većina jugoslavenskih kolaboracionista je puštena iz logora i više nije bilo masovnog nasilja nad njima. Tito je 4. ožujka 1946. izdao *naredbu o otpuštanju iz logora pripadnika jugoslavenskih narodnosti* koji su bili u neprijateljskim vojnim jedinicama, od ove naredbe su bili izuzeti oni protiv kojih je bio pokrenut pravni postupak. Ovo je bio kraj obračuna sa jugoslavenskim pripadnicima kolaboracionističkih jedinica protiv kojih nije bio pokrenut postupak.³⁶⁸

Nasilje nad njemačkom nacionalnom manjinom

Usprkos tome što nacionalistički povjesničari raznih nacionalnosti na jugoslavenskom području tvrde da je baš njihova nacija bila žrtva jugoslavenskih komunista ili partizana sve ove tvrdnje su u potpunosti neutemeljene. NOP pod vodstvom KPJ je tijekom rata provodio politiku „bratstva i jedinstva“. Cilj ove politike je bio ujedinjavanje svih jugoslavenskih naroda u borbi protiv stranih okupatora i svih kolaboracionističkih snaga. Osim toga još jedna funkcija ove politike je bila sprečavanje etničkih sukoba između pojedinih jugoslavenskih naroda koje su potpirivale neke kolaboracionističke skupine poput ustaša i četnika.³⁶⁹ I četnici i ustaše su nastojali stvoriti „velike“ etnički čiste nacije-države, bila to Hrvatska ili Srbija. U svrhu ostvarivanja cilja etnički čiste nacije-države četnici i ustaše su često vršile etnička čišćenja na određenim teritorijima, a u slučaju NDH je ova politika u nekim razdobljima prerasla u pokušaj genocida nad Srbima. Četničke jedinice nikada nisu imale vlastitu državnu strukturu kao što su

³⁶⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti*, 236.

³⁶⁷ Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 315.

³⁶⁸ Petar Strčić, „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i križnoga puta“, u *Bleiburg i Križni put 1945. - Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 12. travnja 2006.*, ur. Juraj Hrženjak (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2007), 24.

³⁶⁹ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 290.

ustaše imale no bez obzira na to počinile su veliki broj masakra nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Politika bratstva i jedinstva je trebala neutralizirati ove etničke sukobe, a one koji su te sukobe započeli je trebalo žestoko kazniti. Pripadnike kolaboracionističkih jedinica se uglavnom kolektivno smatralo zločincima no nikada se nije kažnjavalo cijele narode zbog zločina kolaboracionističkih jedinica. Hrvate i muslimane se nije smatralo kolektivno odgovornima za ustašku politiku isto kao što se i Srbe nije smatralo kolektivno odgovornim za četničku politiku.³⁷⁰

Politika bratstva i jedinstva se međutim nikada nije primjenjivala na pripadnike jugoslavenskih nacionalnih manjina čije su nacije-države bili strani okupatori. Talijani i Mađari su nekada bili žrtve diskriminacije i nasilja zato što su bili pripadnici tih naroda. Međutim u najgoroj poziciji su bili jugoslavenski Nijemci ili folksdojčeri. Folksdojčerima su oduzeta sva građanska prava kao i imovina, osim ako su bili suradnici partizanskog pokreta. Ova mjera se odnosila i na cijelu njihovu obitelj osim ako su neki iz obitelji bili pripadnici nekog od jugoslavenskih naroda.³⁷¹

Korijene ovakvog odnosa prema folksdojčerima treba tražiti u ranijim razdobljima rata. Njemačke vojne jedinice su od samog početka rata bili najopasniji protivnik narodnooslobodilačkog pokreta. Osim toga bili su odgovorni i za brojne zločine nad partizanskim zarobljenicima i civilnim stanovništvom koje je živjelo u područjima pod partizanskom kontrolom. Sedma SS divizija Princ Eugen koja je bila sastavljena većinom od Folksdojčera iz Jugoslavije je vodila vrlo žestoke borbe protiv partizanskih jedinica. Sam Tito je u razgovoru sa Vladimirom Dedijerom rekao: „Meni se ‘Princ Eugen’ divizija popela na vrh glave. I zato sam poslije bio za to da se Nijemci protjeraju, da ne budemo više imali s njima glavobolje“.³⁷² Osim toga SS jedinice su počinile brojne zločine nad civilnim jugoslavenskim stanovništvom, posebno su masovni bili zločini u Cetinskoj krajini 1944. godine.³⁷³ Zbog svega ovoga, kao i zbog nacionalističke propagande, se u partizanskim redovima razvija mržnja prema Nijemcima. Već se u proglasu narodima Jugoslavije od 25. srpnja 1941. kaže da je njemački osvajač „najveći neprijatelj svih južnih i drugih Slovena“. U nastavku piše: „S njim

³⁷⁰ Isto, 257 – 267, 290.

³⁷¹ Zdenko Radelić, „Rat, država, nacija i revolucija: Bitne pretpostavke komunističke represije u Hrvatskoj“, u *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj: zbornik radova*, ur. Romana Horvat (Zagreb: Matica Hrvatska, 2012), 25 – 26.

³⁷² Vladimir Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg, Folksdojčeri* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013), 37 – 44.

³⁷³ Trifković, *Sea of Blood*, 391.

su se naši djedovi mnogo puta hvatali u koštac da bi odbranili svoju zemlju i svoju nacionalnost“.³⁷⁴

Članci nekih sovjetskih pisaca koji su objavljeni kao brošure od strane NOP-a pokazuju da su jugoslavenski partizani prihvatili anti-njemačku propagandu koja je u to vrijeme vrlo popularna u SSSR-u. Oblasni odbor JNOF-a za Istru je objavio članak *Beograd* Ilje Erenburga kao brošuru. Ovaj članak je napisan da bi se obilježilo oslobođenje Beograda. Nakon što se na početku ističe važnost borbe jugoslavenskih naroda Erenburg kaže da su Nijemci huškali jedan jugoslavenski narod na drugi. Nijemce se čak direktno optužuje za izazivanje ustaških i četničkih pokolja: “Oni su ubijali Srbe, rukama ustaša, a žitelje Bosne rukama Srba. Nijemce i druge vojnike koji se bore na strani sila Osovine naziva ljudožderima. Zaključuje članak rečenicom “Onamo mi idemo, a kada dodjemo tamo, a sada će to brzo biti, mi, razumije se, ne ćemo reći da smo oslobodili Berlin, ali možemo reći, da smo na kraju krajeva oslobodili i sebe i svijet od ljage, koja se zvala Berlin”.³⁷⁵

Već u prošlom primjeru je jasno da se Nijemce kolektivno smatra krivcima za rat i zločine. Međutim neki članci odnosno brošure su puno eksplicitniji u svaljivanju kolektivne krivnje na njemački narod. U jednoj brošuri koju je 1945. godine objavilo Izdavačko poduzeće Glavnog odbora USAOH-a “Plamen” je objavljen i članak Ilje Erenburga *Naša zakletva*. U ovom članku Erenburg već na prvoj stranici piše “Nijemac to nije literarna tema, to je zlo. To je nož u srca naša.” Nakon toga piše “I moje misli stalno se vraćaju k onom dugajliji ili žgolji, buljookom, tupom, bezdušnom čovjeku, koji je prošao hiljade kilometara samo zato, da bi u zabačenom ruskom seocu pogazio dijete. Kad ne bih imao dovoljno mržnje, ja bih sebe prezirao. Ali imam ja dovoljno, dok ona živi i ja živim”. Naposljetku poziva na ubijanje Nijemaca: “Pa o čemu da mislimo, ako ne o Nijemcu? Ubiti Nijemca!”³⁷⁶

Erenburg kasnije u istom članku postavlja i neke granice u mržnji prema Nijemcima i osveti. Na pitanje kako se osvetiti Nijemcima odgovara sljedeće: “Nikad neće naši vojnici ubijati djecu. Mi se ne možemo obračunavati sa zvjerima: mi smo ljudi. Sva njihova krv neće pretegnuti krv jednog djeteta – Fedje, Aljoše ili Aleka. Ali mi ćemo uništiti zlikovce. Ako oni budu živjeli nama neće biti života”. Usprkos ovome cijeli članak je izrazito šovinistički nastrojen prema Nijemcima općenito, gotovo se uopće ne postavlja razlika između nacista,

³⁷⁴ *Zbornik NOR-a* vol. 1, knj. 1, 22.

³⁷⁵ HR HDA, 1378, kutija 6, Ilja Erenburg, *Beograd* (Zb-Br-6/207), 2 – 4.

³⁷⁶ HR HDA, 1378, kutija 6, Ilja Erenburg, *Naša Zakletva* (Zb-Br-6/210), 3 – 4.

zločinaca ili barem njemačkih vojnika i Nijemaca općenito.³⁷⁷ U članku *O Nijemcima* koji je također objavljen kao brošura 1945. godine Erenburg piše da Nijemci trebaju nakon svega ovoga povratiti svoju ljudskost: “Ako želimo da iščezne razbojnička Nemačka, ako ne verujemo žalosnom cmizdrenju “Hitler kaput”, ako računamo da ljudi koji su razrušili našu zemlju i žvakali krađeni hleb, treba godinama rada i kajanja da povrate pravo naziva čovjek – to nije osvetoljubivost. Ne, mi čeznemo samo za jednim – da dobijemo mir i da osiguramo život deci i gradovima”³⁷⁸

Zemaljska komisija za repatrijaciju Nijemaca pri Ministarstvu unutarnjih poslova FD Hrvatske u izvješću o postupku repatrijacije Nijemaca od 7. srpnja daje razloge zašto Jugoslavija ima pravo na njihovu repatrijaciju, odnosno iznosi ideološko opravdanje za ovaj postupak. Prvi razlog je što su Nijemci kolonizirani od strane njemačkih osvajača na područje koje pripada Jugoslavenima. Drugi razlog je to što su Nijemci navodno od trenutka kada su se doselili predstavljali „petu kolonu“: „Što su Njemci njemačke manjine od dana naseljavanja u našu zemlju, a sve do danas radili protiv interesa naroda Jugoslavije, stavljajući se u službu Njemačkih imperijalista. To se naročito ispoljilo u toku ovog rata, kada su oni sa svim sredstvima aktivno angažovali se u borbi protiv naše vojske i Narodnooslobodilačkog pokreta uopće“. Treći razlog je što su pripadnici njemačke manjine „počinili toliko zla narodima Jugoslavije“ da bi njihovo zadržavanje u granicama države ometalo uređivanje i izgradnju „državne zajednice“. Nacionalistička logika se vidi u tome što se aktivno sudjelovanje u NOP-u smatra i ako je određeni Nijemac bio prije rata naturaliziran kao pripadnik određenog slavenskog naroda te je i tijekom rata odbio pristupiti Kulturbundu i njemačkoj nacionalnoj zajednici. Nijemci su se mogli spasiti jedino ako su sudjelovali u NOP-u. Prema Austrijancima se nešto blaže postupalo, samo oni Austrijanci koji su bili članovi Kulturbunda su bili deportirani.³⁷⁹

Ovo je bila ideološka podloga za politiku koju je nova vlast vodila prema jugoslavenskim Nijemcima. Ubrzo nakon što je NOVJ zauzela Beograd i Vojvodinu donose se prvi zakoni usmjereni protiv jugoslavenskih Nijemaca. Predsjedništvo AVNOJ-a je 21. studenog 1944. donijelo „Odluku o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravni nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile“. Prema ovoj odluci u državno vlasništvo prelazi sva

³⁷⁷ Isto, 7 – 8.

³⁷⁸ HR HDA, 1378, kutija 6, Ilja Erenburg, *O Nemcima* (ZB-Br-6/212), 11 – 12.

³⁷⁹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946.: dokumenti*, 179 – 180.

imovina jugoslavenskih Nijemaca osim onih koji su se borili u NOVJ ili koji su podanici neutralnih država a nisu se neprijateljski držali tijekom okupacije.³⁸⁰

Krajem rata je odučeno da se sve folksdojčere iseli i da se zabrani povratak onima koji su već emigrirali. Ovu odluku jugoslavenskog vodstva treba promatrati u kontekstu već spomenute odluke o preseljenju Nijemaca iz Čehoslovačke, Poljske i Mađarske donesene na Potsdamskoj konferenciji.³⁸¹ Prema izvješću Zemaljske komisija za repatrijaciju Nijemaca pri Ministarstvu unutarnjih poslova FD Hrvatske o postupku repatrijacije Nijemaca od 7. srpnja tijekom iseljavanja Nijemcima je bilo dozvoljeno ponijeti jako malo stvari, osobne predmete i hrane za samo osam dana. Onima koji izvršavaju deportacije se savjetuje da iseljavaju i one koji možda ne ispunjavaju ranije spomenute kriterije za deportaciju: „U dvojbenim slučajevima t.j. da li netko ostaje ili ide radje neka ide-nego li ostane“. Ipak zabranjuje se maltretiranje onih koje se iseljava, i ranije se kaže da postupak tijekom iseljavanja treba biti u skladu s „principima čovječnosti“ no ipak deportacija se mora neumoljivo izvršiti.³⁸² Nijemcima koji su naknadno pušteni iz logora i kojima su vraćena građanska prava nije vraćena imovina i čak se ističe da one kojima su NO-i dopustili povratak u njihove kuće treba izbaciti iz tih kuća koje su određene za kolonizaciju. Napominje se da ih se treba zaposliti u poljoprivrednom radu ili na teškim fizičkim poslovima u tvornicama.³⁸³

Jugoslavenske vlasti su željele što brže deportirati sve folksdojčere u Njemačku, međutim ovo nije moguće u prvim mjesecima nakon rata jer okupacijske zone pod kontrolom Saveznika u Njemačkoj već imaju velikih problema s njemačkim izbjeglicama koji dolaze iz Čehoslovačke i bivših njemačkih teritorija u Poljskoj. Zato su Saveznici privremeno zatvorili granice svojih okupacijskih zona.³⁸⁴ Jugoslavenske vlasti su zato Nijemce koje su željele iseliti, a nisu ih željeli vraćati kućama, morale držati u logorima. Zbog ovoga jugoslavenski Nijemci od kojih su velika većina u logorima bili civili su u logorima proveli puno duže vremena od pripadnika jugoslavenskih kolaboracionističkih jedinica koji su ako su preživjeli strijeljanja i selekcije uglavnom pušteni do početka 1946. godine. Prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova FNRJ od 18. siječnja 1946. na području Jugoslavije u logorima je 117 485 folksdojčera, a na slobodi ih se nalazi 12 897. Ministar unutarnjih poslova FNRJ je u siječnju

³⁸⁰ Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini*, 33 – 34.

³⁸¹ Isto, 34 – 35.

³⁸² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946.: dokumenti*, 181.

³⁸³ Isto, 322 – 323.

³⁸⁴ Lowe, *Savage Continent*, 230 – 249.

1947. dao izvještaj prema kojem u logorima u Vojvodini i dalje ima 100 000 Nijemaca dok su uvjeti u logorima vrlo loši.³⁸⁵

Folksdojčeri su tijekom zarobljeništva u logorima bili prisiljeni raditi najteže fizičke poslove. Tito je 7. svibnja naredio da se radna snaga iz logora u Vojvodini u kojima su bili zatočeni Folksdojčeri treba efektivnije iskoristavati i da se logoraši uključujući žene trebaju slati na rad na državne poljoprivredne posjede.³⁸⁶ U logoru u Velikoj Pisanici su lokalni seljaci dolazili u logor i od uprave logora iznajmljivali logoraše za rad na svojim imanjima. Ishrana u većini logora za Nijemce je bila vrlo loša, a životne uvjete su dodatno pogoršavale bolesti i težak fizički rad. Sve ovo je rezultiralo velikim brojem umrlih zatočenika, pogotovo staraca i djece.³⁸⁷ Prema procjeni Vladimira Geigera 1945. godine nakon kraja rata je u Jugoslaviji ostalo oko 200 000 Nijemaca civila. Od ovog broja jedna četvrtina, odnosno oko 50 000 do 60 000 ljudi, je umrlo tijekom zatočeništva u logorima, većinom od gladi i bolesti.³⁸⁸

Masovno nasilje krajem rata u Europi

Jugoslavija nije bila jedina europska država u kojoj je tijekom i nakon oslobođenja od strane okupacije tijekom Drugog svjetskog rata došlo do izbivanja masovnog nasilja. U svim okupiranim europskim državama su osim vojnih snaga sila Osovine okupacijsku vlast podržavali i održavali i domaći kolaboracionisti. Kao što je već istaknuto zbog ovoga je u svim europskim državama izbio građanski rat između pristalica fašizma koji su u okupiranim državama istovremeno bili kolaboracionisti i antifašista koji su se u ovim državama borili protiv strane okupacije. Nakon pobjede jedne strane u bilo kojem građanskom ratu dolazi do perioda u kojem pobjednik uspostavlja novi poredak i primjenjuje vlastite standarde pravde nad poraženom stranom. Porazena strana nakon poraza više ne postoji kao institucionalni ili politički entitet i oni koji su bili na poraženoj strani su prisiljeni ili pretrpjati kaznu ili pobjeći.³⁸⁹

³⁸⁵ Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini*, 40 – 41.

³⁸⁶ *Zbornik NOR-a* vol. 2, knj. 15, 442.

³⁸⁷ Vladimir Geiger, *Folksdojčeri: pod teretom kolektivne krivnje* (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica - Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2002), 91 – 94.

³⁸⁸ Geiger, *Folksdojčeri: pod teretom kolektivne krivnje*, 9; Michael Portmann, „Nasilje tijekom izgradnje države i društva komunističke Jugoslavije (1944 – 1946)“, u *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj: zbornik radova*, ur. Romana Horvat (Zagreb: Matica Hrvatska, 2012), 80.

³⁸⁹ Traverso, *Fire and Blood*, 128 – 131.

Kolaboracija i otpor protiv strane okupacije su kao politički fenomeni bili prisutni u Europi i prije Drugog svjetskog rata. Međutim sukob fašističkih i antifašističkih snaga je bio sukob bez presedana u dotadašnjoj europskoj povijesti, po broju stradalih ali djelomično i po intenzitetu ideoloških sukoba. Ovako oštar građanski rat transnacionalnog karaktera je u svim europskim državama doveo do određene odmazde ili retribucije nad poraženom stranom. Antifašistički režimi su proces retribucije pokrenuli primarno zbog ogorčenja koje su izazvali fašistički zločini i kolaboracija sa stranim okupatorom. Naravno ovo nije bio jedini razlog zbog kojeg je retribucija pokrenuta od strane vlasti i zasigurno nije bio jedini razlog zašto su dijelovi stanovništva u retribuciji sudjelovali. Međutim to je zasigurno bio glavni razlog koji je naposljetku doveo do masovnog nasilja nad kolaboracionistima u nekim državama.³⁹⁰ Naravno retribucija je istovremeno uključivala i sudske postupke u okviru kojih su kažnjavani zločinci.

Masovno nasilje je u različitim državama poprimalo različite oblike. Smaknuća kolaboracionista su vršena uglavnom na dva različita načina. U nekim slučajevima su kolaboracionisti smaknuti bez suđenja ili nakon suđenja po kratkom postupku, ovakva smaknuća bez pravnog postupka se nekada nazivaju i divljim čistkama. U drugim slučajevima je kolaboracionistima bilo suđeno i smrtna kazna je izvršena tek nakon što je donesena presuda. Smrtno kazne izvršene nakon sudske presude se smatraju dijelom legalnih čistki koje su uključivale i brojne druge kazne poput zatvorskih i novčanih kazni ili gubitka građanskih prava. Sveukupno je u Europi nekoliko milijuna ljudi bilo žrtva poslijeratne retribucije, oko dva ili tri posto stanovništva zemalja koje je Njemačka okupirala.³⁹¹

U svim europskim državama je bilo izvršavanja smrtnih kazni nad kolaboracionistima u okviru legalnih čistki. U Norveškoj i Danskoj smrtna kazna je čak ponovno uvedena 1945. godine i primjenjivana retroaktivno na zločine od početka njemačke okupacije nakon što je u obje države duže vrijeme bila ukinuta. U Norveškoj je ukinuta 1902., a u Danskoj 1930. godine. Zadnja smaknuća su u obje države provedena još u zadnjim desetljećima 19. st. Smrtna kazna je ponovno uvedena upravo zato što se smatralo da su neki kolaboracionisti krivi za toliko teške zločine koji zaslužuju smrtnu kaznu iako je ova kazna ranije bila ukinuta.³⁹² Broj smrtnih kazni po milijun stanovnika u različitim europskim državama nije bio jednak. Geiger i Leček u članku

³⁹⁰ Istvan Deak, „Introduction“, u *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, ur. Istvan Deak (Princeton: Princeton University Press, 2000), 3.

³⁹¹ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 8 – 10, 14; Deak, „Introduction“, 4.

³⁹² Hans Fredrik Dahl, „Dealing with the Past in Scandinavia: Legal Purges and Popular Memories of Nazism and World War II in Denmark and Norway after 1945“, u *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 152.

o retribuciji u Europi nakon Drugog svjetskog rata tvrde da su u pravilu države koje je oslobodila Crvena Armija, uz Jugoslaviju koja se uglavnom oslobodila sama, puno strože kažnjavale kolaboracioniste nego države koje su oslobodili Zapadni Saveznici. Međutim ova generalizacija nije apsolutno točna, npr. prema podacima o izvršenim presudama na smrt Mađarska je na milijun stanovnika izvršila manje smrtnih presuda (21) od Francuske (35 – 38) i Belgije (29). Ipak dvije države su bitno odudarale od svih ostalih po broju izvršenih smrtnih kazni na milijun stanovnika, a to su Bugarska koja je izvršila 242 smrtna kazna na milijun stanovnika i Jugoslavija koja ih je izvršila 206 na milijun stanovnika.³⁹³

Dok su smrtna kazna u okviru legalnih čistki bile izvršavane u cijeloj Europi fenomen masovnih divljih čistki je bio ograničen na samo nekoliko država. Naravno nasumičnih ubojstava kolaboracionista je bilo u svim bivšim okupiranim državama. Međutim samo u Italiji, Francuskoj, Jugoslaviji i Bugarskoj je došlo do masovnih egzekucija nad onima koje se smatralo kolaboracionistima bez sudskog procesa. Nasilje ni u ovom slučaju nije bilo jednakog intenziteta u svim navedenim državama. U Francuskoj je na ovaj način stradalo oko 10 000 ljudi, a u Italiji od 10 000 do 15 000 ljudi. Prema ovim procjenama u ovim državama je u divljim čistkama smrtno stradalo oko 200 do 350 ljudi na milijun stanovnika. S druge strane procjenjuje se da je u Bugarskoj bez sudskog postupka ubijeno od 18 000 do 30 000 ljudi, a u Jugoslaviji od 110 000 do 180 000. Prema ovim procjenama u Bugarskoj je stradalo od 2700 do 4600 ljudi na milijun stanovnika, a u Jugoslaviji 6900 do 11 000 ljudi.³⁹⁴

Bez obzira na to što se procjene žrtava u Jugoslaviji uglavnom temelje na demografskim procjenama dok je broj stradalih u čistkama za druge države puno bolje istražen nemoguće je izbjeći zaključak da je Jugoslavija (uz Bugarsku) bila daleko najradikalnija u nasilju prema kolaboracionistima. Čak i ako je broj žrtava u Jugoslaviji nešto manji od ovih procjena razlika u odnosu na ostatak Europe je jednostavno prevelika da bi se izbjeglo pitanje zašto je obračun s kolaboracionistima bio toliko brutalniji i intenzivniji u odnosu na ostatak Europe.

U Jugoslaviji, jednako kao i u Italiji i Francuskoj, je oslobođenju prethodio brutalan građanski rat između kolaboracionista i njemačkih jedinica s jedne i antifašističkih partizana s druge strane. Neka vrsta pokreta otpora je postojala u svim europskim državama no u ovim državama, kao i u još nekim u Istočnoj Europi poput Poljske i SSSR-a, su vojni sukobi između fašističkih i antifašističkih snaga bili izrazito žestoki, pogotovo u Jugoslaviji. Žrtve divljih

³⁹³ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 21.

³⁹⁴ Isto, 14 – 18, 20.

čistki su u sve tri države uglavnom bile vojnici i oficiri u kolaboracionističkim vojnim jedinicama i činovnici u kolaboracionističkoj vlasti. Prema istraživanjima u Francuskoj su većina žrtava bili žandari, policajci i pripadnici paravojnih jedinica Višijske Francuske *Milice*.³⁹⁵ U Italiji su također žrtve uglavnom bili pripadnici vojnih jedinica Republike Salo, fašističkih paravojnih postrojbi i činovnici fašističke vlasti.³⁹⁶

Međutim ovo ne objašnjava zašto je u Jugoslaviji obračun sa kolaboracionistima bio toliko brutalniji nego u ovim državama. Prema Geigeru i Leček čistka je u Jugoslaviji bila žestoka zato što se ovdje, kao i u ostatku Istočne Europe koji je oslobodila Crvena armija, navodno provodila “socijalistička revolucija”. Zato je navodno obuhvat čistki bio puno širi nego u zapadnim zemljama.³⁹⁷ Čak i ako prihvatimo tvrdnju da je došlo do “socijalističke revolucije” (što je izrazito teško učiniti jer su u većini Istočne Europe u prvim godinama nakon oslobođenja na vlasti razne koalicije sastavljene na temelju politike Narodnog fronta) ovo nam ne objašnjava puno jer je Jugoslavija bila ekstremna u obračunu s kolaboracionistima čak i po istočnoeuropskim standardima što pokazuje izrazito velika brojka stradalih u divljim čistkama, odnosno veliki broj smaknutih bez suđenja.

Petar Strčić također dovodi intenzivno nasilje u svibnju 1945. u vezu sa provođenjem određene politike. On međutim za nasilje okrivljava navodnu staljinističku “opciju” u KPJ, tvrdi da su zločini bili posljedica samovoljnog djelovanja pojedinih oficira i vojnika JA koji „to čine mahom u skladu sa staljinističkom opcijom represije u suprotnosti s već uobičajenim međunarodnim ratnim i poratnim pravnim običajima, pa i ratnim i poratnim naredbama i odlukama civilnih i vojnih vlasti nove Jugoslavije, pa čak i vojnoga i političkog vođe J. Broza Tita“.³⁹⁸ Međutim u historiografiji ne postoje dokazi da je krajem rata u KPJ postojala neka staljinistička frakcija suprotstavljena vodstvu na čelu s Titom, partija je bez sumnje u to vrijeme uglavnom ideološki monolitna. Tvrdnja da su oni koji su provodili i naređivali nasilje radili to pod utjecajem staljinističke ideologije je jednako neutemeljena. Iako je među onima koji su u to vrijeme provodili nasilje bilo i komunista koji u to vrijeme zasigurno slijede staljinističku ideologiju, oni nasilje po svemu sudeći nisu naređivali i provodili zbog te ideologije. Kao što

³⁹⁵ Henry Rousso, „The Purge in France: An Incomplete Story“, u *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 95.

³⁹⁶ Pavone, *A Civil War*, 584 – 585, 607 – 610.

³⁹⁷ Geiger i Leček, „Politika retribucije u Europi“, 24.

³⁹⁸ Strčić, „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i križnoga puta“, 10 – 12.

je već prije istaknuto kolaboracioniste se u ideologiji NOP-a napadalo kao nacionalne izdajnike i upravo su zbog ovoga ubijani.

Postoji mnogo različitih razloga koji su mogli prouzrokovati val nasilja no provođenje socijalističke revolucije i postojanje neke staljinističke frakcije u KPJ sigurno nisu jedan od ovih razloga. Kao što je već istaknuto u poglavlju o ideologiji NOP-a socijalistička revolucija se uopće nije spominjala kao politički cilj borbe. Najbitniji razlog je vjerojatno taj što je građanski rat u Jugoslaviji u vrijeme Drugog svjetskog rata uključivao i elemente etničkog rata koji je bio izrazito brutalan i uključivao brojne zločine počinjene uglavnom od ustaških i četničkih jedinica. Ustaški pokret je tijekom rata nastojao stvoriti etnički čisti hrvatski teritorij a četnički pokret etnički čisti srpski teritorij što je dovelo do mnogobrojnih zločina nad civilnim stanovništvom. Veći broj zločina i zločinaca u Jugoslaviji i Hrvatskoj je kao posljedicu imao i i potrebu puno masovnijeg kažnjavanja nego što je to bio slučaj u Zapadnoj Europi.³⁹⁹ Uz masovnost zločina kolaboracionističkih jedinica postupak prema njima nakon zarobljavanja je zasigurno dodatno pogoršavala i okolnost da su se oni nastavili boriti nakon kapitulacije Njemačke kada su svi njemački vojnici i kolaboracionisti već predali oružje. Snage sile Osovine koje su se nastavile boriti su u ovim borbama pretrpjele određene gubitke prije nego što je većina zarobljena.

Ovakva situacija izbijanja etničkog građanskog rata nije postojala u zapadnoeuropskim državama, čak ni u onima u kojima je građanski rat između fašističkih i antifašističkih snaga bio izrazito intenzivan kao u Francuskoj i Italiji. U zapadnoeuropskim državama se kolaboracioniste okrivljavalo za izdaju vlastite države i naroda i za razne zločine. Većina kolaboracionista u zapadnoeuropskim državama je sudjelovala u Holokaustu međutim u to vrijeme se genocid nad židovskim stanovništvom još nije promatrao kao poseban dio nacističkog terora odvojen od terora nad pripadnicima antifašističkog pokreta. Međutim osim holokausta kolaboracionisti u ovim državama nisu bili odgovorni za pokretanje etničkih sukoba. S druge strane u Jugoslaviji su kolaboracionisti, s barem djelomično opravdanim razlozima, bili okrivljavani za pokušaj istrebljenja drugih jugoslavenskih naroda. Naravno kada se analiza spusti na razinu mikro-slučaja vidimo da ima mnogo slučajeva kada nasilje uopće nije bilo motivirano ideološkim razlozima ili ideološki razlozi barem nisu bili primarni. Međutim čak i kad analiziramo nasilje na makrorazini, preko ideologije i politike koju je

³⁹⁹ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 257 – 267, 290.

formiralo vodstvo, nema dokaza da je ovo nasilje bilo motivirano komunističkom ili staljinističkom ideologijom.

O antifašističkom i fašističkom nasilju

Kada se u hrvatskoj publicistici i historiografiji piše o masovnom nasilju 1945. godine najčešće se samo konstatira da su oni koji su ubijeni te godine bili žrtve komunističke ili partizanske represije. Posljedica ovoga je to da se nekada čak izjednačava nasilje antifašističkog pokreta i nasilje ustaškog režima i stvara se privid da između nasilja jednog i drugog pokreta odnosno režima nema nikakve razlike. Npr. Vinko Nikolić u predgovoru Bleiburške tragedije hrvatskoga naroda tvrdi da su Hrvati Bleiburgom „skupo preplatili sve Jasenovce“.⁴⁰⁰ Ova teza bi se mogla otpisati kao marginalna i nebitna s obzirom na to da je Nikolić većinu života proveo u emigraciji i sam je bio ustaški činovnik. Međutim slične teze nekada zastupaju i neki profesionalni povjesničari. Npr. povjesničar s Hrvatskog instituta za povijest Davor Marijan je u intervjuu za Slobodnu Dalmaciju 2018. godine na pitanje „Može li se povući paralela sa stradanjima nakon Bleiburga, pa kazati - žrtve su žrtve?“ odgovorio „Ako mislite na paralelu između Sutjeske i Bleiburga, to nije za usporedbu“. Naposljetku je zaključio „Usporedba Bleiburga je moguća s Jasenovcem, no sa Sutjeskom nije.“ bez ikakvog obrazloženja ove teze.⁴⁰¹

Marijan je prije ove posljednje teze opravdano napomenuo da je usporedba Sutjeske kao bitke između dvije vojske i Bleiburga kao nasilja nad razoružanim ratnim zarobljenicima nemoguća.⁴⁰² Međutim Marijan vjerojatno namjerno nije uzeo u obzir masakr nad partizanskim zarobljenicima i ranjenicima koji se dogodio nakon bitke na Sutjesci. Prema popisu žrtava bitke na Sutjeski među njima je bilo oko 1300 pacijenata partizanske bolnice, 200 bolničarki i 30 doktora od kojih je velika većina ubijena nakon zarobljavanja.⁴⁰³ Ovaj masakr nad ratnim zarobljenicima je djelomično usporediv sa masakrima nad ratnim zarobljenicima u svibnju 1945. godine, iako je pritom potrebno istaknuti da u ovom slučaju nije bilo nikakve selekcije dok su jedinice JA u svibnju 1945. i kasnije uvijek vršile barem nekakvu selekciju zarobljenika.

⁴⁰⁰ *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, II.

⁴⁰¹ Damir Šarac, „Velika analiza uglednog hrvatskog povjesničara: Za pokolj Dalmatinaca na Sutjesci kriv je Tito!“, <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/velika-analiza-uglednog-hrvatskog-povjesnicara-za-pokolj-dalmatinaca-na-sutjesci-kriv-je-tito-527629> (posjet 29. 8. 2022).

⁴⁰² Isto.

⁴⁰³ Trifković, *Sea of Blood*, 189.

Međutim zanemarivanje nasilja nad ratnim zarobljenicima tijekom bitke na Sutjesci je puno manje problematično od tvrdnje da je moguće usporediti Bleiburg s Jasenovcem. Ova tvrdnja je problematična zato što je logika antifašističkog nasilja i fašističkog odnosno ustaškog vrlo različita. Razlika između ova dva tipa nasilja se najbolje primjećuje u tipu despecifikacije koji koriste određeni politički akteri. Prema Domenicu Losurdu tijekom intenzivnih političko-vojnih sukoba je potrebno neutralizirati „opće suosjećanje“ jednih ljudi s drugim ljudima. Ovo suosjećanje je prepreka za brutalno nasilje. Zato svaki žestoki vojni sukob i intenzivnije nasilje općenito podrazumijeva neki oblik „despecifikacije“ neprijatelja. Despecifikacija znači da se određena društvena, politička, etnička, rasna ili neka druga skupina izopćuje iz zajednice civiliziranih ljudi ili čak iz ljudskog roda.⁴⁰⁴

Prema Losurdu postoje dva ideal-tipa despecifikacije, naturalistička i moralno-politička despecifikacija. On ističe da dva oblika despecifikacije nisu ekvivalentna, jedna uspostavlja političko-moralnu razliku između političkog neprijatelja i sebe, a druga naturalističku razliku između tuđinca, barbarina, ili u ustaškom slučaju rasnog neprijatelja i sebe. Prema samom Losurdu razlika je u tome što „Prvi oblik despecifikacije poziva se na određeni i po definiciji promjenjiv tip ponašanja; drugi tip, bez obzira na ponašanje, akterima pripisuje karakteristike koje ih uvijek na kraju naturalistički fiksiraju“.⁴⁰⁵ Razlika između logike antifašističkog i fašističkog nasilja se nalazi upravo u razlici između ova dva tipa despecifikacije. Ustaške vlasti su koristile obje vrste despecifikacije, u borbi protiv komunista je dominirala političko-moralna despecifikacija. Međutim većina žrtava nasilja ustaškog režima nisu bili komunisti već Srbi, Židovi i Romi koje se smatralo rasnim neprijateljima i koji su bili žrtve nasilja samo zato što su bili Srbi, Židovi ili Romi a ne zato što su bili politički protivnici režima.⁴⁰⁶ Ovo je posebno očito na primjeru Jasenovačkog logora za koji je Marijan tvrdio da se može uspoređivati s Bleiburgom, velika većina žrtava su bili pripadnici naroda koje su ustaše definirali kao rasne neprijatelje.⁴⁰⁷ Osim ovoga Jasenovac i Bleiburg se ne mogu uspoređivati zbog još nekih specifičnosti jednog i drugog slučaja. U Jasenovcu i drugim ustaškim logorima, kao i u ustaškom teroru općenito, su masovno stradavali i žene i djeca. S druge strane žrtve nasilja jedinica JA i organa novih vlasti su uglavnom bili punoljetni muškarci, bivši pripadnici raznih kolaboracionističkih jedinica. Slavko i Ivo Goldstein također ističu da je uvelike rasno

⁴⁰⁴ Domenico Losurdo, *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, prev. Luka Bogdanić (Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeda, 2017), 66.

⁴⁰⁵ Losurdo, *Historijski revizionizam*, 66 – 71.

⁴⁰⁶ Goldstein, *Hrvatska: 1918.-2008.*, 253 – 259;

⁴⁰⁷ *Poimenični popis žrtava*, <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (posjet 30. 8. 2022).

uvjetovano nasilje u logoru Jasenovac bilo sama srž ustaške politike dok je intenzivno nasilje jedinica JA i novih vlasti u svibnju 1945. i kasnije ipak bilo samo jedna faza u politici novih vlasti.⁴⁰⁸

S druge strane, nasilje antifašističkog pokreta u Jugoslaviji je uvijek bilo uvjetovano političkim opredjeljenjem pojedinca, osim u slučaju jugoslavenskih Nijemaca na koje se svaljivalo kolektivnu krivnju. U odnosu prema Nijemcima jugoslavenske vlasti su zasigurno primjenjivale naturalističku despecificaciju. Međutim u odnosu prema pripadnicima jugoslavenskih naroda se, kao što je pokazano u ovom radu, uvijek tražilo ideološke neprijatelje i njih kažnjavalo. Naravno na mikro razini logika nasilja nije bila ovako jednostavna, nekada su neki pojedinci ubijali zarobljenike iz, kako su to govorili pripadnici tadašnjeg Politbiroa CK KPH, „šovinističkih“ razloga. Međutim kada se ograničimo na jugoslavenske građane slavenske nacionalnosti nasilje novih vlasti je uglavnom bilo usmjereno protiv stvarnih ili navodnih kolaboracionista i „narodnih neprijatelja“, ne protiv cijelih naroda.

⁴⁰⁸ Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* (Zagreb: Novi liber, 2011), 11 – 13.

Zaključak

Prilikom istraživanja bilo kojeg primjera ratnog i poratnog nasilja je potrebno obratiti pažnju na dvije ključne stvari. Prva je ideologija političkog aktera koji vrši nasilje, a druga struktura vojnih ili paravojnih jedinica koje vrše nasilje. Međutim prilikom istraživanja je potrebno nasilje istraživati i na mikro razini. Ideologija i struktura vojnih jedinica su fenomeni koji pripadaju makro razini, međutim na lokalnoj razini nasilje je često uvjetovano nekim privatnim i lokalnim interesima kao što je to pokazao Stathis Kalyvas.

Tek nakon postavljanja teorijskih i metodoloških temelja istraživanja se može krenuti u istraživanje ideologije i strukture vojnih jedinica počinitelja nasilja, odnosno partizanskog pokreta, kasnije Jugoslavenske armije i tajnih službi ovog pokreta i vojske. Istraživanje ovih područja treba započeti od 1941. godine zato što je nasilje 1945. uvjetovano događajima u četiri godine rata. Prilikom istraživanja ideologije NOP-a zaključeno je da su kolaboracionisti u ideologiji ovog pokreta prikazivani kao nacionalni izdajnici i zločinci, a ne kao klasni neprijatelji. Iako se u prvim mjesecima rata kolaboracioniste prikazuje i kao klasne neprijatelje ovaj ideološki motiv gotovo u potpunosti nestaje iz propagande nakon početka 1942. godine. Vojne jedinice partizanskog pokreta koje su 1945. godine prerasle u Jugoslavensku armiju su također od samih početaka rata bile usmjerene u borbu protiv kolaboracionista, a ne protiv klasnog neprijatelja. Osim toga ova vojska tijekom većeg perioda rata nije bila prava regularna vojska, proces regularizacije je još trajao kada je rat završio u svibnju 1945. godine. Ove vojne jedinice su često imale autonomiju odlučivanja kako će postupati sa ratnim zarobljenicima uz neke opće smjernice. Imale su autonomiju odlučivanja koga će poštediti ili primiti u svoje jedinice, a koga proglasiti fašistom ili narodnim neprijateljem i strijeljati. Vojno i političko vodstvo će tijekom cijelog rata na mahove pokušavati staviti represiju i nasilje nad ratnim zarobljenicima pod svoju kontrolu no u ovome su imali u najboljem slučaju ograničene uspjehe.

Nasilje u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1945. godine je bilo samo nastavak ovog procesa obračuna s kolaboracionistima koji je trajao od samog početka rata ili barem od početka ustanka i organiziranja partizanskih jedinica. Tajne službe i vojne jedinice koje su sudjelovale u nasilju u svibnju 1945. godine i kasnije su uvelike postupale sa zarobljenicima jednako kao što su to radile i partizanske jedinice u ranijim razdobljima rata. One koje se smatralo običnim vojnicima koji su bili prisiljeni služiti u kolaboracionističkim jedinicama se nije ubijalo, međutim sa pripadnicima onih jedinica koje se smatralo fašističkim poput ustaških, ljotićeviskih

i u to vrijeme crnogorskih četničkih i slovenskih domobranskih se ubijalo. Oficire kolaboracionističkih jedinica se također smatralo fašistima i izdajnicima i njih se također najčešće ubijalo uz neke iznimke. Međutim analiza svjedočanstava bivših zarobljenika pokazuje da je u analizi nasilja uvijek potrebno uzeti u obzir i privatne i lokalne veze i interese. Veći broj bivših svjedoka je primijetio da su neki oficiri JA koji su među zarobljenicima nalazili svoje poznanike njih na razne načine spašavali ili im pomagali.

Naposljetku se može zaključiti da je nasilje nad kolaboracionistima bilo izrazito brutalno i u Jugoslaviji je odnijelo daleko najveći broj žrtava u usporedbi sa sličnim nasiljem u ostatku Europe. Međutim ovo nasilje je i dalje bilo vrlo različito od nasilja nekih kolaboracionističkih jedinica poput ustaških i četničkih koje su ubijale pripadnike drugih naroda samo zato što su pripadali tom određenom narodu. Nasilje pripadnika Jugoslavenske armije i organa nove vlasti je uvijek bilo politički uvjetovano, ubijalo se one koji su prema novim vlastima izdali vlastitu zemlju i činili zločine nad „bratskim“ jugoslavenskim narodima. S druge strane nasilje ustaških i četničkih jedinica je bilo usmjereno protiv cijelih naroda, temeljilo se na naturalističkoj despecifikaciji dok se nasilje novih vlasti temeljilo na političko-moralnoj despecifikaciji.

Bibliografija

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv

Fond 1378

Fond 1491

Objavljeni izvori

Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda, prir. Vinko Nikolić. Zagreb: Knjižnica Hrvatske revije; Agencija za marketing - Azinović, 1993.

Kudeljnjak-Jasić, Marija. „Neželjena sjećanja“. U *Bleiburg i Križni put 1945. - Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 12. travnja 2006.*, ur. Juraj Hrženjak, 88 – 90. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2007.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944.-1946. : dokumenti. Priredili Zdravo Dizdar ... et al. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

Poimenični popis žrtava. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (posjet 30. 8. 2022).

Proleter: organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije : 1929-1942., ur. Pero Morača. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968.

Sulejmanpašić, Nedžad. *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak: ratni dnevnik 28. 12. 1944. - 11. 6. 1945.* Zagreb: Medžlis Islamske zajednice, 2006.

Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, sv. 1. Priredila Branislava Vojnović. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije

Literatura

„Foreign Policy: Rusija u najvećim bitkama od Drugog svjetskog rata izgubila 80.000 vojnika“ <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2022/8/10/fp-americki-duznosnici-kazu-da-se-rusija-suocava-s-najtezom-bitkom-od-drugog-svjetskog-rata> (posjet 25. 8. 2022).

„Obilježavanje Bleiburga ove godine na Mirogoju i u Udbini“.
<https://www.index.hr/vijesti/clanak/obiljezavanje-bleiburga-ove-godine-na-mirogoju-i-u-udbini/2354210.aspx> (posjet 25. 8. 2022).

Anić, Nikola, Sekula Joksimović, Mirko Gutić. *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije : pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982.

Arendt, Hannah. *On Violence*. London: Harvest/HBJ, 1970.

Armitage, David. *Civil Wars: A History in Ideas*. New York: Vintage Books, 2017.

Banac, Ivo. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. London: Cornell University Press, 1988.

Barbier, Mary Kathryn. „The War in the West, 1943–1945“. U *The Cambridge History of the Second World War, Volume I: Fighting the War*, ur. John Ferris i Evan Mawdsley, 389 – 419. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Basta, Milan. *Rat je završen sedam dana kasnije*, 3. izd. Zagreb: Spektar, 1980.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*, 3. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1985.

Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. New York: HarperCollins Publishers, 2009.

Deak, Istvan. „Introduction“. U *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, ur. Istvan Deak, 3 – 14. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Dimitrov, Georgi. „The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism“. https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm (posjet 20. 6. 2022).

Dwyer, Philip. „Violence and its Histories: Meanings, Methods, Problems“. *History and Theory* br. 55 (2017): 7 – 22.

Faulkner, Neil. *Povijest Oktobarske revolucije*. Prevela Iva Karabaić. Zaprešić: Fraktura, 2017.

Ferenc, Mitja. „Tezno - najveće prikriveno grobište u Sloveniji, O istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor)“. *Časopis za suvremenu povijest* vol. 44, br. 3 (2012): 539 – 569.

- Fitzpatrick, Sheila. „Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia“. *The Journal of Modern History*, vol. 65, br. 4 (1993): 745 – 770.
- Fitzpatrick, Sheila. *The Russian Revolution*, 3. izd. New York: Oxford University Press, 2008.
- Fredrik Dahl, Hans. „Dealing with the Past in Scandinavia: Legal Purges and Popular Memories of Nazism and World War II in Denmark and Norway after 1945“. U *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster, 147 – 163. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Furet, Francois. *Prošlost jedne iluzije: Oglad o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*. Zagreb: Politička kultura, 1997.
- Geiger, Vladimir i Suzana Leček. „Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata“. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 40, br. 1 (2018): 7 – 33.
- Geiger, Vladimir. *Folksdojčeri: pod teretom kolektivne krivnje*. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica - Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2002.
- Geiger, Vladimir. *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg, Folksdojčeri*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.
- Globačnik, Matko. *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Plejada, 2021.
- Goldstein, Ivo, Slavko Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil knjiga, 2015.
- Goldstein, Ivo. „Bleiburg i križni put“. U *Hrvatska na kraju rata 1945*, 9 - 213. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2019.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska: 1918.-2008*. Zagreb: Novi liber, 2008.
- Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Grahek Ravančić, Martina. *Bleiburg i Križni put 1945. : historiografija, publicistika i memoarska literatura*, 2. izd. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.
- Gužvica, Stefan. „O „saradnji“ komunista i ustaša“. <https://www.noviplamen.net/tekstovi/o-saradnji-komunista-ustasa/> (posjet 20. 6. 2022).
- Gužvica, Stefan. *Prije Tita : frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940*. Prevela Dora Kosorčić. Zagreb: Srednja Europa, 2020.
- Jelić, Ivan. *Hrvatska u ratu i revoluciji: 1941 – 1945*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

- Kershaw, Ian. *The End: The Defiance and Destruction of Hitler's Germany, 1944-1945*. New York: Penguin, 2012.
- Klanjšček, Zdravko. *Narodnooslobodilački rat u Sloveniji 1941-1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1984.
- Landa, Ishay. *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848-1945*. New York: Routledge, 2018.
- Losurdo, Domenico. *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*. Preveo Luka Bogdanić. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeda, 2017.
- Lowe, Keith. *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. New York: St. Martin's Press, 2012.
- Malešević, Siniša. *The Sociology of War and Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Mayer, Arno. *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- N. Kalyvas, Stathis. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- P. Ramet, Sabrina. *Tri Jugoslavije : izgradnja države i izazov legitimacije : 1918.- 2005*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2009.
- Pavone, Claudio. *A Civil War: A History of the Italian Resistance*. Preveo Peter Levy. London: Verso, 2014.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918-1988, knj. 2*. Beograd: Nolit, 1988.
- Pleterski, Janko, et. al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Izdavački centar komunist, 1985.
- Popović, Jovo. *Rat poslije pobjede : kazivanja Koste Nađa*. Zagreb: Alfa, 1976.
- Portmann, Michael. „Nasilje tijekom izgradnje države i društva komunističke Jugoslavije (1944 – 1946)“. U *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj: zbornik radova*, ur. Romana Horvat, 149 – 158. Zagreb: Matica Hrvatska, 2012.
- R. Stone, David. „Operations on the Eastern Front, 1941–1945“. U *The Cambridge History of the Second World War, Volume I: Fighting the War*, ur. John Ferris i Evan Mawdsley, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 331 – 357.

- Radanović, Milan. *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung - Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2015.
- Radelić, Zdenko. "KPJ i sigurnosno-obavještajni sustav u Hrvatskoj (1941.-1951.)". *Historijski zbornik* vol. 68, br. 1 (2015): 73 – 105.
- Radelić, Zdenko. „1945 in Croatia“. *Review of Croatian History* vol. 12, br. 1 (2016): 9 – 66.
- Radelić, Zdenko. „Ozna/Udba – drastičan obračun s neprijateljima: primjer Hrvatske (1940-ih i 1950-ih)“. *Historijski zbornik* vol. 70, br. 1 (2017): 97 – 136.
- Radelić, Zdenko. „Rat, država, nacija i revolucija: Bitne pretpostavke komunističke represije u Hrvatskoj“. U *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj: zbornik radova*, ur. Romana Horvat, 21 – 50. Zagreb: Matica Hrvatska, 2012.
- Rousso, Henry. „The Purge in France: An Incomplete Story“. U *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster, 89 – 123. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Rulitz, Thomas Florian. *Bleiburška i vetrinjska tragedija : partizansko nasilje u Koruškoj na primjeru protukomunističkih izbjeglica u svibnju 1945*. Preveo Ivo Pomper. Zagreb: Počasni bleiburški vod, 2012.
- Schmider, Klaus. „The Yugoslavian Theatre of War (January 1943 – May 1945)“. U *Germany and the Second World War, Volume VIII The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and on the Neighbouring Fronts*, ur. Karl-Hanz Frieser, 1008 - 1088. Oxford: Clarendon Press, 2017.
- Stojaković, Krunoslav. „Revolucionarno nasilje u Narodnooslobodilačkom ratu“. U *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*, Milan Radanović, 11 – 27. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung - Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2015.
- Strčić, Petar. „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i križnoga puta“. U *Bleiburg i Križni put 1945. - Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 12. travnja 2006.*, ur. Juraj Hrženjak. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2007.
- Šarac, Damir. "Velika analiza uglednog hrvatskog povjesničara: Za pokolj Dalmatinaca na Sutjesci kriv je Tito!". <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/velika-analiza-uglednog-hrvatskog-povjesnicara-za-pokolj-dalmatinaca-na-sutjesci-kriv-je-tito-527629> (posjet 29. 8. 2022).

- Terzić, Velimir ... et al. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: 1944-1945*. Beograd: Vojni istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1957.
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War, 1914–1945*. Preveo David Fernbach. London: Verso, 2016.
- Trifković, Gaj. „The Forgotten Surrender: The End of the Second World War in Yugoslavia“. *International Journal of Military History and Historiography* br. 37 (2017): 147 – 172.
- Trifković, Gaj. *Sea of Blood: A Military History of the Partisan Movement in Yugoslavia 1941-45*. Warwick: Helion and Company, 2022.
- Vodopivec, Peter. *Slovenska moderna i suvremena povijest*. Prevela Anita Peti-Stančić. Zagreb: Srednja Europa, 2021.
- Zovak, Krešimir. „Narodna pravda“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941.-1945.*, 138 – 195. Zagreb: Beograd: Sveučilišna tiskara, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2022.
- Žižek, Slavoj. *Violence: Six Sideways Reflections*. New York: Picador, 2008.